

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING
UDGIVET AF RIGSARKIVET

ARKIV

Michael Hertz: De kongelige kunstsamlinger i det 19. århundrede	145
Birgit Bjerre Jensen: Det skånske general- guvernement 1658-93 og dets arkiv	151
Thelma Jexlev: Dødsattester	159
Hans H. Worsøe: De lokale landvæsen- kommissioner og deres arkivalier	180
Orientering	192

De kongelige kunstsamlinger i det 19. århundrede

Om Kunstkammerarkivalier i Nationalmuseet og i Rigsarkivet

AF MICHAEL HERTZ

Et større antal danske museer og samlinger kan ad forskellige veje lede deres historie tilbage til det gamle kongelige kunstkammer, der havde til huse i etagen ovenover det gamle kongelige bibliotek i den bygning, hvor nu Rigsarkivet har sit domicil. Ved adskillige lejligheder udskiltes der fra Kunstkammeret mindre særsamlinger, som bar spirene til senere, selvstændige museer; derfor indtager Kunstkammerets arkivalier også en central position i dansk museumshistorie. Af disse arkivalier opbevares i dag vigtige bestanddele på to steder, nemlig i Rigsarkivet og i Nationalmuseets arkiv på museets 2. afdeling. Med den nærværende redegørelse søges denne ordning belyst ved en skitse af de kongelige samlings forvaltning i det 19. århundrede.¹

Begge grupper af arkivalier – altså både Nationalmuseets og Rigsarkivets – lader sig naturligt opdele i tre ens undergrupper; den første vedrører samlingerne og indeholder inventarier, inventarietabeller, -regnskaber, til- og afgangregnskaber og lignende; den anden gruppe vedrører den almindelige korrespondance og den tredje vedrører de almindelige indtægts- og udgiftsregnskaber.

Den sidste gruppe har ikke interesse i denne sammenhæng. Med hensyn til den første gruppe er forholdet dette, at seks bind af de store kunstkammerinventarier, nemlig fra 1690–98 (to bd.), 1737, 1775 og ca. 1828 (to bd.), forefindes både i Rigsarkivet og Nationalmuseet i temmelig identiske eksemplarer. Rigsarkivet opbevarer de »originale« – oftest underskrevne og forseglede inventariebind; medens Nationalmuseets bind – affattet med samme hånd og i samme format som dem i Rigsarkivet – må betragtes som jævngamle genparter eller kopier. I Rigsarkivet findes desuden endnu et inventarium, det ældste – fra 1673, som er afleveret fra Det kongelige Bibliotek (Thotts Samlinger nr. 709 Fol.).

Som det vil fremgå senere af denne fremstilling, er der grund til

1. Jfr. Erslevs redegørelse for Kunstsamlingernes forvaltning i seddelregistraturen på Rigsarkivets læsesal (Danske Kancelli, Myndigheder for Kunst m.m. Kunstkammeret).

– i arkivmæssig henseende – at anse Kunstammeret og dets afløser Kunstmuseet som en og samme institution. Af Kunstmuseets katalog på seks bind fra o. 1830 forefindes ét (kopi-) eksemplar i Nationalmuseets arkiv og to eksemplarer i Rigsarkivet, af hvilke det ene ifølge udkriften på omslaget synes udarbejdet »For H. M. Kongen«. I tilknytning til inventarierne foreligger der et større antal lister, oplysende tabeller og til- og afgangsberegninger etc. Dette materiale synes at være af noget større omfang i Nationalmuseets arkiv end i Rigsarkivet; i museets arkiv findes endvidere enkelte kladder og udkast til inventarier.

Mens de nærmere omstændigheder ved affattelsen og overleveringen af denne gruppe arkivalier godt kan hvile i denne forbindelse, vil Kunstammerets – senere Kunstmuseets – korrespondance på ret indgående måde belyse institutionernes forvaltning og derigennem arkivaliernes overlevering. De egentlige korrespondanceakter i *Rigsarkivet* rækker fra 1802 til 1849 – en periode, hvis begyndelsesår angiver overhofmarskal Adam Hauchs tiltræden som chef for Kunstammeret, og hvis udgangsårs markerer de kongelige samlingers overgang til offentlig ejendom og oprettelsen af Overdirektionen for de kongelige Kunstsamlinger og Haver under overhofmarskal Levetzaus ledelse. At Kunstammerets nedlæggelse og oprettelsen af et Kunstmuseum finder sted indenfor denne periode, sætter ikke større spor i rækken af korrespondancesager. Den fortsættes i Rigsarkivet frem til o. 1866 med Overdirektionens korrespondance og ophører først dette år ved Overdirektionens nedlæggelse og Kirke- og Undervisningsministeriets overtagelse af dens opgaver.

Korrespondancesagerne i Rigsarkivet omfatter Kunstammerets – senere Kunstmuseets – »Protokoller«, otte fortløbende bind med tilhørende bilag, der indeholder kopier af udgående og journal over indgående skrivelser. De fleste udgående breve er afsendt fra »Kongens Palais« i overhofmarskallerne Hauchs, Haxthausens og Levetzaus navne. Blandt korrespondenterne bemærker man kunstammerforvalteren Johan Conrad Spengler, der efter Kunstammerets opløsning i 1823–25 udnævntes til inspektør – senere direktør – for Kunstmuseet og hans afløser i denne stilling, Christian Jürgensen Thomsen.

Korrespondancesagerne på *Nationalmuseet* rækker fra 1771, hvor Lorentz Spengler tiltrådte som kunstammerforvalter, til op imod 1866, hvor som omtalt Overdirektionen blev nedlagt og museumsvæsenet undergik en dybtgående forandring. De består af skrivelser

stiledede til de skiftende kunstkammerforvaltere – senere inspektører ved Kunstmuseet – nemlig Lorentz Spengler (1771–1807), hans søn Joh. Conr. Spengler (1807–38, han døde 1839) og Chr. J. Thomsen (1840–o. 1866), samt disses koncepter til svar m. m. Størsteparten af de indgående breve er afsendte fra eller formidlede igennem cheferne for Kunstkammeret henholdsvis Kunstmuseet. De indkomne breve 1807–50 bærer den sigende betegnelse »Ordres fra Chefen«. ²

Som korrespondancesagerne foreligger i dag, antyder de, at Kunstkammerarkivalierne i Rigsarkivet og i Nationalmuseets arkiv repræsenterer to forskellige embeders arkiver. I det første finder vi kunstkammerchefernes korrespondance og i det andet kunstkammerforvalternes. Man vil indse, at der med Kunstkammerets opløsning ³ i 1823–25 og oprettelsen af Overdirektionen i 1849 ikke indtræffer kontinuitetsbrud. Overhofmarskal Hauch fungerer som chef for Kunstkammeret, sidenhen Kunstmuseet, på samme måde som overhofmarskal Levetzau både før og efter Overdirektionens oprettelse varetog den øverste forvaltning af de kongelige kunstsamlinger. Spengler var som nævnt Kunstkammerforvalter indtil 1825; derefter varetog han omtrent de samme forretninger som inspektør for Kunstmuseet. Thomsen røgtede sine mange inspektørstillinger ved museumsvæsenet på samme måde før som efter Overdirektionens oprettelse.

Da J. G. Levetzau i sommeren 1859 blev tjenstdygtig på grund af sygdom, bemyndigedes ekspeditionssekretær ved Overdirektionen for De kongelige Kunstsamlinger og Haver, N. H. C. W. Sally, til at ekspedere de løbende, mindre vigtige sager i Levetzaus fravær. ⁴ Imens ser det ud til, at ministeriet forberedte sig på at inddrage Overdirektionens forvaltningsområde direkte under sig. Svarende til Over-

2. Nationalmuseets arkiv. Foruden det interne og for offentligheden utilgængelige afdelingsarkiv på NM. 2. afd., hvor sagerne er indordnet på journalnummer, inden de henlægges efter topografisk orden, opbevarer museet i tilknytning til Antikvarisk-topografisk arkiv en tilgængelig samling museumsarkivalier, i hvilken man finder Kunstkammerets og Kunstmuseets arkiver. Af disse er bindene opstillet på reolhylder i arkivskab, mens de øvrige sager er henlagt i nummererede kasser. Kunstkammerets korrespondance ligger således i nr. 6 (1771–1823), og Kunstmuseets i nr. 2 (1824–37), 4 (1838–50), 16 (1850 f.) og 3 (1848–64).

3. Omstændighederne i forbindelse med Kunstkammerets nedlæggelse og oprettelsen af Kunstmuseet er undersøgt af Otto Andrup og forelagt — desværre i en ufuldendt artikel — i *Otto Andrup: Den kongelige Samling paa Rosenborg gennem 100 Aar, 1. hæfte (1933)*. Andrups redegørelse, der savner kildehenvisninger, synes i overvejende grad at bygge på studium af Kunstkammerarkivalierne i såvel RA. som NM.

4. RA. Kirke- og Undervisningsministeriet; Sekretariatet, Kunstanstalterne, Journ. nr. C 63.

direktionen for De kongelige Kunstsamlinger findes under Kirke- og Undervisningsministeriets sekretariat en særlig række kopibøger og journaler m. m., som bærer betegnelsen »Kunstanstalterne«. Denne række ophører ved udgangen af august 1859 og korrespondancen varetages derefter af ministeriets 3. ekspeditionskontor – ifølge rygtitlen på journalen for 1859: »Kontor for højere undervisningsvæsen, theater og (fra 31/8) Kunstsager«. Da Sally den 7. nov. indberettede Levetzaus dødelige afgang og foreslog, at han selv fortsat måtte forestå ledelsen af Overdirektoratet, meddelte ministeriet den følgende dag, at det måtte anses for rigtigst, om samtlige med Overdirektoratet forbundne forretninger efter hans excellences død direkte blev underlagt ministeriet – »hvorfor den fornødne aflevering imødesees«. Samtidig udsendte man cirkulærer til de institutioner, der var underlagt Overdirektoratet, om at tilsende ministeriet alle fremtidige sager, som hidtil havde været afgjort ved Overdirektoratet.⁵

Men da ministeriet den 3. marts 1860 forelagde kongen sit forslag om Overdirektoratets ophævelse og ekspeditionssekretær Sallys afskedigelse i nåde – man mente ad denne vej at kunne spare 200 rbd. på Overdirektoratets budget på 650 rbd. – standsedes udviklingens hjul dog for en tid. Frederik VII approberede ikke ministeriets forestilling, og sagen blev henlagt, hvilket vil sige, at Sally fortsatte i sit embede til sin død 1863. Endnu nogle år fortsattes indførelserne i Overdirektionens kopibøger og journaler; men det ser ud til, at i hvert fald de seneste af de indførte kopier er udfærdiget i Kirke- og Undervisningsministeriet.

Med endnu et dødsfald bragtes sagen i skred. Alene opregningen af de hverv, Christian Jürgensen Thomsen beklædte ved sin død, angiver, hvilken enestående central position denne mand havde vundet gennem sin livslange gerning ved dansk museumsvesen. Han, der som ung sekretær i Oldsagskommissionen var blevet ophavsmand til det arkæologiske treperiode-system, og som havde været medlem af Kunstkommissionen af 1821, var ved sin død inspektør ved Det kongelige Museum for Oldsager, Det kongelige etnografiske Museum, Det kongelige Mynt- og Medaillekabinet, Den kongelige Malerisamling på Christiansborg o.a. Med den udvikling, der i hans tid havde fundet sted inden for museumsverdenen, var det blevet umuligt fortsat at have så forskelligartede samlinger under samme mands

5. RA. (Danske Kancelli) Journal for Kunstsamlingerne, 7. nov. 1859. — Den samme sag: Kirke- og Undervisningsministeriets 3. ekspeditionskontor, Journ. nr. 4 C 183.

ledelse. Nødvendigheden af at stille dem under hver sin bestyrelse krævede en strukturomlægning af det danske museumsvesen, og i denne forbindelse tog Kirke- og Undervisningsministeriet på ny sagen om Overdirektionens nedlæggelse op. Ingen hensyn til veltjente embedsmænd kunne længere stille sig hindrende i vejen.

På ministeriets forslag resolverede Christian IX da den 29. jan. 1866 at 1) Overdirektionen for de kongelige Kunstsamlinger af 5. aug. 1849 skulle ophæves; og 2) at en komité skulle nedsættes til at drøfte Kunstmuseets opløsning. Endvidere løstes problemerne med overtagelsen af Thomsens stilling. Kongen resolverede, at direktøren for de nationale mindesmærker og Den kgl. chronologiske Samling på Rosenborg, J. J. A. Worsaae skulle beskikkes til chef for Det kgl. Museum for nordiske oldsager og overtage bestyrelsen for den del af Kunstmuseet, der enten direkte overgik til Oldnordisk Museum, eller som blev til rest, når det øvrige var udskilt til andre samlinger. Endelig ansattes Ludv. Müller som chef for Møntsamlingen, der nu flyttedes fra Rosenborg til Prinsens Palæ, og en række inspektørstillinger oprettedes ved Oldnordisk- og Etnografisk Museum.⁶

Disse ændringer gennemførtes i årets løb. Af Kunstmuseets samlinger udskiltes det såkaldte antik-kabinet med genstande af ægyptisk, græsk og romersk oprindelse for at indlemmes i den i 1851 stiftede Antiksamling, der var opstået ved forening af statens og Chr. VIII's antikviteter. Kunstmuseets skulptursamling fra oldtid og middelalder, som også indeholdt en samling »kunstflidsgenstande«, deltes mellem Den kronologiske Samling på Rosenborg og Oldnordisk Museum.⁷ Kunstmuseets oldsager var allerede 1842 blevet forenet med Oldsagssamlingen, der dengang opbevaredes på Christiansborg, men som 1854 blev overført til Prinsens Palæ.

Med ændringen i 1866 angaves linjerne for museumsvesenets fremtidige udvikling. Man vil bemærke, at Prinsens Palæ fra nu af rummede fem af de samlinger, som i årene efter 1892 skulle indgå i vort Nationalmuseum, nemlig Oldnordisk Museums (fra 1866) to afdelinger, Antiksamlingen, Møntsamlingen og Etnografisk Museum. I arkivmæssig henseende – det går vi da ud fra – har foreningen af Kunstmuseet med Oldnordisk Museum afstedkommet, at kunstkammerforvalter- og kunstmuseumsinspektørembedets arkivalier nu overførtes til den bygning, hvori de findes i dag.

6. RA. Kirke- og Undervisningsministeriets 3. ekspeditionskontor, Journ. nr. I 418 (1866).

7. RA. Kirke- og Undervisningsministeriets 3. ekspeditionskontor, Journ. nr. K 359 (3/12 1866).

Som tidligere antydet præges også chefembedet for de kongelige kunstsamlinger af stærk kontinuitet. I en designation fra 1850 over Overdirektionens arkivalier⁸ opregnes hovedparten af det kunstkammerarkiv, der i dag findes i Rigsarkivet, således (Kunstkammerets) Kunstmuseets og Malerisamlingens otte bind korrespondanceprotokoller med bilag fra 1802–49, Mynt- og Medaillecabinettes fem bind korrespondanceprotokoller med bilag for samme tidsrum og Kunstmuseets seks-bindes katalog (litr. A – F) fra o. 1830. At Overdirektionens arkiv senest 1866 er overtaget af Kirke- og Undervisningsministeriet tør vist ikke betvivles. Med en afleveringsdesigna­tion af 16. apr. 1884 overførtes hovedparten af de på 1850-oversigten nævnte arkivalier fra Kirke- og Undervisningsministeriets 3. ekspeditions-kontor til *Kongerigetets arkiv*.

En alvorlig mangel knytter sig imidlertid til de ovennævnte designationer. De omtaler ikke de seks (syv) bind kunstkammerinventarier med tilhørende tabeller og det andet seks-bindes eksemplar af Kunstmuseets katalog, der i dag findes i Rigsarkivet. Hvordan og hvornår de er havnet her er endnu uvist. Både 1826 og 1828 rykkede Rentekammeret for Kunstkammerets katalog;⁹ men først i 1833 synes det at have modtaget et eksemplar af museets inventarier med anhang og kataloger.¹⁰ De har imidlertid ikke levnet spor i kammerets afleveringsdesignationer. Endvidere ser det ud til, at der heller ikke med Kirke- og Undervisningsministeriets eller Hofmarskallatets afleveringsdesignationer er indgået inventarier eller kataloger til Rigsarkivet, ligesom man søger dem forgæves i Hofmarskallatets (udatede) arkivoversigt.¹¹ Vi må derfor lade skildringen af De kongelige Kunstsamlingers forvaltning løbe ud i et afsluttende spørgs-målstegn.

8. RA. Kunstmuseet, Fortegnelse over Kunstmuseets og Malerigalleriets Protokoller og Papirer (31. maj 1850 — kopi fra 1861).

9. RA. Kunstmuseets Protokol, 8. dec. 1826 og 22. mar. 1828 nr. 611.

10. RA. Kunstmuseets Protokol, 6. juni 1833.

11. RA. Hofarkiverne, Hofmarskallatet, E III₂ 2.

Det skånske generalguvernement 1658-93 og dets arkiv

AF BIRGIT BJERRE JENSEN

Alf Erlandsson: Skånska Generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar. Bibliotheca historia Lundensis, ediderunt Jerker Rosén et Birgitta Odén, XVIII. Lund 1967. 290 s., 30 sv. kr.

Med dette værk har arkivar ved Lunds Landsarkiv Alf Erlandsson virkeliggjort det, der for de fleste arkivarer må stå som et ideal, der alt for sjældent realiseres. Forfatteren har arbejdet med en ordnings- og registreringsopgave – i dette tilfælde fuldførelse af den ordning af det skånske generalguvernements arkiv, som påbegyndtes af C. G. Weibull i 1904 – og sideløbende hermed har han nedskrevet den viden, der er fremgået af dette arbejde. Denne viden er udbygget med yderligere studier, således at resultatet: det foreliggende værk om det skånske generalguvernements administrative opbygning og dets arkiv giver fremtidige benyttere af generalguvernementets arkiv en enestående mulighed for at udnytte arkivmaterialet effektivt, og hvad der er mindst lige så vigtigt, at vurdere arkivalierne i deres administrative sammenhæng ud fra et grundigt kendskab til deres tilblivelse.

Afhandlingen skal imidlertid ikke opfattes som blot en håndsrækning til eventuelle forskere, thi den er tillige en administrationshistorisk undersøgelse med selvstændig værdi. Det er glædeligt at se en voksende interesse for dette forsømte område inden for historieforskningen. I løbet af de sidste få år er der i Danmark foruden tidsskriftsartikler fremkommet to disputatser om henholdsvis bygnings- og finansadministration under enevælden foruden en disputats med et mere teoretisk sigte vedrørende offentlighedsprincippet i forvaltningsprocessen. Overhovedet er denne voksende interesse for administrationshistorie og administrative problemer vel en afspejling af den yngre generations voksende erkendelse af og interesse for statsmagtens administrative funktioner, mens de foregående generationer ud fra et mere liberalistisk politisk syn og i reaktion mod enevælden nærmest opfattede statsadministrationen som et onde, der skulle indskrænkes

mest muligt, hvorfor emnet da heller ikke kunne virke tiltrækkende som forskningsobjekt.

Alf Erlandssons afhandling omfatter dels en administrationshistorisk dels en arkivhistorisk redegørelse for det skånske generalguvernement, der blev oprettet i 1658 for at overtage styret over de erobrede skånske provinser. Et generalguvernement adskilte sig fra den vanlige svenske administrationsform: landshøvdingedømmet ved at dets leder havde ikke blot civil, men også militær myndighed over området. Generalguvernementer oprettedes først og fremmest i de erobrede områder som Estland, Livland og Ingermanland, men fandtes også i svenske grænseområder.

Det skånske generalguvernement prægedes stærkt af militæret, især naturligvis under og efter de 2 krige, der udkæmpedes med Danmark inden for dette tidsrum. Rækken af generalguvernører viser også, at Karl XI anså militær erfaring for en nødvendig forudsætning for varetagelsen af dette embede. Den første generalguvernør var den øverstbefalende for svenske tropper i det vestlige Sverige, feltmarskal Gustaf Otto Stenbock (1658–64), derefter fulgte tidl. chef for krigskollegiet, feltmarskal Gustaf Persson Banér (1664–70), generalguvernementet blev derefter nedlagt, og administrationen overgik til de 3 landshøvdinge for Vestsåne, Østsåne–Blekinge og Halland med en øverstkommanderende for militæret i hele området. Den skånske krig nødvendiggjorde generalguvernementets genindførelse; krigsråd og feltmarskal Fabian von Fersen blev generalguvernør fra 1675 til sin død i 1677, og som vicegeneralguvernør (dvs. fungerende gen.guv.) udnævntes derefter generalløjtnant og landshøvding Göran Sperling (1677–79). Johan Gyllenstierna, en af Karl XI's nærmeste rådgivere, blev generalguvernør i 1679, men døde året efter, og rækken afsluttedes med Rutger von Ascheberg, feltmarskal og tidl. generalguvernør over Bohuslen, Dal og Göteborg (1680–93).

Forfatteren gør udmærket rede for generalguvernementets og de herunder hørende landshøvdingedømmers centrale administration med udredning af de forskellige embeders funktion og de indbyrdes kompetencestridigheder. For disse centrale administrationsområder er der udarbejdet en embedsetat, og der gøres tillige rede for de mange administrative omlægninger, der fandt sted i perioden. Forfatteren undersøger i denne forbindelse, i hvor høj grad de forskellige generalguvernører personligt varetog deres embeder, en undersøgelse der viser, at Banér negligerede sit embede i vid udstrækning, mens de øvrige generalguvernører synes at have været pligtopfyldende. Rede-

gørelserne for i hvilke perioder generalguvernørerne opholdt sig borte fra deres embeder, er af værdi for forskere af denne periode, men de mange detaljer kunne med fordel have været henvist til noterne, en fremgangsmåde forfatteren ellers i vid udstrækning benytter. Undersøgelsen viser også, at der ofte var betydelige tidsintervaller mellem udnævnelsesdato og de facto tiltrædelse.

Af de lokale embedsmænd behandler forfatteren kun de, der var direkte underordnet generalguvernøren og landshøvdingene. Dvs. befalingsmænd (svarende til den danske ridefoged), oppebørselsmænd, fogedkarle, fogedskrivere, lensmænd (underordnet befalingsmændene) og herredsskivere. For befalingsmændene er det lykkedes at etablere en næsten fuldstændig embedsstat, og derforuden beskrives de forskellige embeders funktioner. Forfatteren gør rede for de instrukser, der udstedtes fra centralmyndighederne i Stockholm, først og fremmest for generalguvernørerne, men også for landshøvdingene, hvor det viser sig, at disses instrukser blev udformet efter den svenske landshøvdingeinstruks uden hensyntagen til de særlige skånske forhold, således at dele af instrukserne blev fuldstændigt misvisende. Det gjaldt for eksempel med hensyn til retsvæsenet, der indtil 1683 holdt sig til dansk ret. Det viser sig også, at befalingsmændene indtil 1688, da der udstedtes en generel instruks, havde været uvidende om de tidligere forordninger og instrukser, der skulle have reguleret deres virksomhed, men havde klaret sig med lokalt udarbejdede instrukser og fuldmagter. En meget nyttig påmindelse om, at administrationshistorie skrevet på grundlag af instrukser kan fjerne sig temmelig meget fra de virkelige forhold.

Overgangen fra dansk til svensk styre skabte særlige problemer, som man blandt andet søgte at imødegå ved at lade 12 danske ridefogder fortsætte deres virksomhed, men de var næsten alle udskiftet i 1659. Kun inden for retsvæsenet måtte man, indtil svensk ret indførtes i 1683, nødvendigvis fortsat anvende »danske« embedsmænd. Under den tyske generalguvernør Rutger von Ascheberg var flere tyske ansat som embedsmænd, og forfatteren mener, at dette neutrale tyske element havde en pacificerende indflydelse på skåningerne.

Sidst i den administrationshistoriske afdeling bringer forfatteren en interessant sociologisk studie over befalingsmændenes nationalitet, rekruttering og efterfølgende karriere. Af ialt 112 befalingsmænd har forfatteren fundet oplysninger om 75, og af disse var 53 svenske, 17 danske og 5 tyske; de danske fik med få undtagelser en kort funktionstid, men avancerede ofte til stillinger, hvor kendskab til dansk

ret var en betingelse, som for eksempel borgmestre, byfogder, rådmænd og tingfogder. Den altovervejende del af befalingsmændene hentede man fra det egentlige Sverige. Undersøgelsen viser, at mange startede som herredsskrivere og avancerede over befalingsmænd til borgmestre, herredshøvdinge og toldinspektører. En blev generalguvernementsfiskal og en anden blev generalguvernementssekretær og senere adlet. Nogle måtte dog også stille sig tilfreds med lavere stillinger efter befalingsmandsposten. Ingen af befalingsmændene synes at have haft en juridisk universitetsuddannelse.

Den arkivhistoriske del, der udgør værkets anden del, supplerer på udmærket måde administrationshistorien. I første afsnit skildres de forhold, under hvilke generalguvernementets arkiv har været opbevaret. Det vante billede tegner sig med forsvarlige opbevaringsforhold, så længe arkivet var i brug, og derefter tilbagegang med tiltagende ødelæggelser. Endelig forårsagede en brand i et nabohus i 1750, at arkivet i hast måtte evakueres, hvad der bevirkede, at arkivordenen opløstes.

I afsnittet om kancellivaner redegør forfatteren for indholdet af 1635 års landshøvdingeinstruksen med hensyn til de regler, der her fandtes for arbejdet i kancelli og kontor, og forfatteren undersøger, hvor vidt disse regler blev fulgt i praksis. Undersøgelsen viser, at disse nok fulgtes i hovedtrækkene, men at de ikke i nævneværdig grad påvirkede arbejdsrutinerne i deres detailudformning. Næste afsnit behandler arkivtabene. Der har her været tale om direkte kassationer i 1780'erne, om tab ved evakueringen i forbindelse med branden, om anvendelse af arkivalier til indbinding af nyere arkivalier så sent som i 1807. Fra Gustaf Banér's generalguvernørstid savnes store dele af arkivet, sandsynligvis fordi Banér har fjernet de arkivalier, som han ikke ønskede skulle inddrages i den undersøgelse af hans embedsførelse, som en kommission indledte i 1669. Det er lykkedes forfatteren i et par tilfælde at påvise, at man endnu under det skånske generalguvernement har anvendt den gamle fremgangsmåde at tilbagesende en supplik med påskreven resolution til supplikanten. I kancelliarkevivet findes da kun en eventuel ekstraktantegning. Det mangelfulde materiale giver dog ikke forfatteren mulighed for nøjere at konstatere, i hvor vid udstrækning dette system anvendtes.

To afsnit er helliget henholdsvis jordebøger og tingbøger, deres tilblivelse og arkivering, og forfatteren nævner i den forbindelse, at man fra dansk side i modstrid med fredstraktaten af 1658 undlod at overdrage svenskerne de jordebøger, hvorefter der var admini-

streret. Heller ikke i 1645 var de hallandske jordebøger blevet overdraget de svenske magthavere. En svensk regeringskommission, der i 1869 var nedsat til undersøgelse af de skånske frelsegodser, hævdede, at disse jordebøger overførtes til København for at indordnes i Geheimarkivet (s. 209, note 4), men forfatteren påpeger, at de jordebøger som stammer fra årene før områdernes afståelse, ikke findes blandt det danske rigsarkivs lensregnskaber, og at de efter alt at dømme er gået tabt (s. 211 note 9). Hertil kan bemærkes, at de tilbageholdte jordebøger strengt taget ikke bør befinde sig blandt lensregnskaberne, da de jo ikke er indsendt til revision i Rentekammeret, men må tilhøre de lokale lensarkiver, eventuelt hvis lenet var frit, den pågældende lensmands privatarkiv. Fragmenter af lensarkivet i Varberg findes i dag i det danske rigsarkiv, men her findes ingen jordebøger, og tilsvarende lensarkiver fra de øvrige afståede områder findes ikke bevarede. Heller ikke de få bevarede privatarkiver efter de danske lensmænd over skånske hovedlen op til 1658 indeholder skånske jordebøger. Forfatterens konklusion om at jordebøgerne ikke længere eksisterer synes derfor rigtig trods regeringskommissionens udsagn.

Det afsluttende afsnit omhandler de arkivordningsarbejder, der har været foretaget i de 300 år, arkivet har eksisteret. Den mest indgribende ordning fandt sted i 1766, da arkivet stadig henstod uordnet efter branden. De oprindelige arkivfonds og serierne her indenfor ordnedes da i en kronologisk række, således at arkivalierne fra generalguvernementets og landshøvdingedømmernes kancellier og rentekamre blev blandet sammen. I 1878–79 overførtes arkivet til Lunds Universitetsbibliotek, og da Landsarkivet i Lund oprettedes i 1903 overførtes arkivet hertil. Under daværende landsarkivar Lauritz Weibull påbegyndtes en omordning af arkivet efter proveniensprincippet, som da var slået igennem i svensk arkivvæsen, og Carl Gustaf Weibull lagde i de følgende år grundlaget til adskillelsen af de forskellige embeders arkiver, den ordning som arkivar Alf Erlandsson nu har fuldført.

Som appendix giver forfatteren en summarisk oversigt over de pågældende embeders arkiver. Et arkiv fra landshøvdingedømmet over Christiansstads len og Blekinge mangler helt for årene op til 1676, som følge af at arkivet gik til grunde, da danskerne i 1676 stormede byen. I denne forbindelse kan det være af interesse at gøre opmærksom på, at der i det danske rigsarkiv findes en mindre gruppe svenske arkivalier, som danskerne må have hjemført under deres til-

bageerobring af Skåne i 1676. Disse arkivalier findes i gruppen »Arkivalier fra midlertidigt besatte lande. Skånske provinser« (tidligere registreret i rigsarkivets folioregistratur nr. 95: Skånske Handlinger), hvor de optræder sammen med arkivalier fra den danske administration af Skåne, Halland og Blekinge under krigen i perioden 1676 til 1720. De arkivalier der stammer fra det skånske generalguvernements landshøvedingedommer anføres i et efterfølgende bilag. Af denne liste fremgår det, at der næsten udelukkende er tale om jordebøger, de arkivalier, der havde de nye skatteopkræveres største interesse. Der findes dog også 2 landsbøger for Christianstads len og Blekinge.

I ovenstående er værket refereret ret udførligt for at henlede opmærksomheden på den overordentligt værdifulde orientering, der her findes om det skånske generalguvernements administrative opbygning, forretningsgang og arkiv, idet dette dækker en periode af de tidligere danske landsdeles historie, som naturligt må påkalde interesse hos danske forskere.

Nogen detailkritik er næppe mulig for en »udenforstående«, og skal derfor ikke forsøges, men læsningen af værket giver dog anledning til nogle generelle betragtninger. Forfatteren skriver i begyndelsen af værket: »Föremål för undersökningen är endast förvaltningens organisation inte verkningarna av densamma annat än på arkivbildningens område, dvs. jag kommer att söka visa, vem som handlade generalguvernementsärendena, hur de handlades samt hur de därefter arkiverades« (s. 11–12). Hermed definerer forfatteren rammerne for den administrationshistoriske og den arkivhistoriske del af værket. En sådan begrænsning af administrationshistorien er naturligvis fuldt acceptabel, men det viser sig, at definitionen ikke dækker alle problemer i denne forbindelse. Flere steder, især ved udnævnelse af nye generalguvernører, kommer forfatteren ind på de politiske forhold, der havde indflydelse på embedsbesættelser i det skånske generalguvernement. I forbindelse med udnævnelsen af Rutger von Ascheberg behandler forfatteren ret udførligt de motiver, der lå bag ved dennes uvilje mod at påtage sig generalguvernørsposten. Det har været almindeligt antaget, at det skyldtes, at Ascheberg ikke kunne gå ind for J. Gyllenstiernas radikale uniformitetspolitik, men forfatteren viser, at det snarere var Aschebergs private økonomiske betænkkeligheder, der i begyndelsen stillede sig hindrende i vejen. Forfatteren berører også de politiske stridigheder i Stockholm, der havde indflydelse på indskrænkninger og omlægninger i generalgu-

vernementet. Hensigten med at fremdrage disse eksempler er at gøre opmærksom på, at man nok kan begrænse administrationshistorie i ét aspekt, nemlig ved at se bort fra administrationens resultat – bortset fra det arkivalske, der udgør et særligt emne – men at det er ulige mere vanskeligt at adskille administrationens organisation fra den politiske baggrund, hvorfra den udspringer. Forfatteren berører nogle af disse politiske forhold, men kun perifert. Hvis man vælger at drage den politiske baggrund ind overhovedet, forekommer det dog nødvendigt at gøre dette mere systematisk, således at de politiske forhold i højere grad placeres i en sammenhæng. Problemet om adskillelse af politik og administration er uløseligt i den forstand, at der næppe nogen sinde kan drages et skarpt skel mellem de to områder, men selv om forfatteren har valgt den for hans emne naturlige fremgangsmåde at lægge den altovervejende vægt på administrationen, ville en indledende udredning af disse problemer have været nyttig.

Forfatteren har med det foreliggende værk ydet en værdifuld hjælp til alle, der ønsker at studere de skånske provinsers historie i den første tid under svensk herredømme, og han har tillige i væsentlig grad uddybet kendskabet til administrationshistorien i denne periode.

Bilag

Arkivalier i det danske Rigsarkiv fra landshøvedingedømmer under det skånske generalguvernement.

(Arkivalier fra midlertidigt besatte lande. Skånske provinser. Tidl. registreret i folioreg. 95: Skånske Handlinger, fork. Sk. H.).

Christianstads len og Blekinge.

1658 (1662) matrikelsjordebog over Christianstads len og Blekinge (Sk. H. nr. 176a).

1664 Christianstads len og Blekinges landsbog (Sk. H. nr. 177).

1667 Christianstads len og Blekinges landsbog (Sk. H. nr. 178).

1667 matrikelsjordebog over Christianstads len og Blekinge (Sk. H. nr. 179a).

1672 jordebog over gods i Christianstads len udlagt til H. Lübeckers og G. Sperlings kavalleriregimenter (Sk. H. nr. 179b).

1673 matrikelsjordebog over Østre Gønge herred (Sk. H. nr. 180).

1673 adelens rostjeneste-længder i Christianstads len (Sk. H. nr. 181a).

1673–74 »Rote-längder« for gods i Christianstads len og Blekinge (2 eks.) (Sk. H. nr. 181b-c).

1674 matrikelsjordebog over Albo herred (Sk. H. nr. 182).

1675 matrikelsjordebog over Vester Gønge herred (Sk. H. nr. 183).

1675 matrikelsjordebog over Villands herred (Sk. H. nr. 184a).

Helsingborg len.

1660 jordebog over Nørre og Sønder Asbo herreder (Sk. H. nr. 358a).

1672 jordebog over Luggude herred, ekstrakt (Sk. H. nr. 359).

1674 jordebog over Sønder Asbo herred, ekstrakt (Sk. H. nr. 360).

1674 jordebog over Nørre Asbo herred (Sk. H. nr. 361).

1676 6. april regnskab over en termin af landgilde og salpeterskat (afskrift)
(Sk. H. nr. 363).

Jerrested herred.

1673 jordebog over Herredsvad kloster (Sk. H. nr. 386).

Landskrone len.

1671 matrikelsjordebog over Rønneberg, Onsø og Harjager herreder og øen
Hven (Sk. H. nr. 508).

Sølvesborg len.

1673 jordebog over Medelsted herred (afskrift) (Sk. H. nr. 735b).

1675 matrikelsjordebog over Lister herred (Sk. H. nr. 735).

Dødsattester

Med en oversigt over det bevarede materiale til 1920

AF THELMA JEXLEV

Det første påbud om dødsattester i Danmark skete ved kancelliplakat for København af 26. juni 1829 »angaaende Foranstaltninger til at hindre det muelige Tilfælde af Skindødes Begravelse«. ¹ Sagen var blevet rejst af stadsfysikus Andreas Lund i et forslag indsendt til Sundhedskollegiet, men stilet til kancelliet, i oktober 1827 og videregivet til kancelliet i december. Som en umiddelbar anledning til sit forslag henviser Lund til to nylige tilfælde af skindød – i Nederlandene og Hamborg – omtalt i offentlige blade. Han genfortæller historierne, men tilføjer, at de ikke er så veldokumenterede, at man med sikkerhed kan stole på deres sandhed. Herhjemme var emnet taget op af rektor N. L. Nissen, Metropolitanskolen, som »i et velskrevet Stykke i det meget læste Blad Borgervennen, [har] søgt at henlede Publicums Opmærksomhed på denne Sag«. ² Lund anerkender, at den hos Nissen udtalte frygt for at blive levende begravet nok er ret udbredt, men kommer i øvrigt ikke nærmere ind på hans tanker og forslag. Nissens fremstilling er uendelig omstændelig, efter flere ugers skindød-historier, som kan virke nok så føljetonagtige – vi befinder os jo i skrækromantikkens dage – følger uge efter uge en detaljeret gennemgang af hans lighus-forslag. Han går varmt ind for en indretning efter samme mønster som det i Neuer Anbau ved Dresden. Han afviser ligstuen ved Assistens kirkegård som ubrugelig, da der hverken er tilsyn eller mulighed for genoplivningsforsøg, men anser stedet for velegnet til opførelse af et lighus. Nissen var kun nået et stykke hen i sit forslag, da Lund tog affære. Om han trods sine pæne ord om Nissen har følt sig trådt for nær i sin næring, kan kun gisnes, men at han med glæde har grebet muligheden for at komme

1. Danske kancelli 2. dept. registrantsager 1829 nr. 416b, hvor Lunds forslag og Sundhedskollegiets erklæringer findes; plakaten er trykt i Collegialtidende 1829 s. 593—97.
2. N. L. Nissen: Om Skindød, Levendes Begravelse og Lighuse til Forebyggelse heraf osv. i »Borgervennen« nr. 34—51, Kbh. 1827; et supplement med nogle danske eksempler blev trykt sst. nr. 15—17, Kbh. 1829. Allerede i 1793 havde oplysningsteologen Chr. Bastholm foreslået oprettelse af et offentligt lighus i København i lighed med det i Weimar, mens lægen, den senere prof. J. D. Herholdt samme år havde rettet væsentlige indvendinger mod indretning af lighuse.

frem med sine egne forslag synes utvivlsomt. Skulle der foreslås oprettelse af offentlige lighuse i København, så skulle han, stadsfysikus i højstegen person, nok sørge for selv at komme med forslaget på rette sted – en næppe overdreven nærlæsning mellem linierne. Lund redegør i sit forslag for problematikken på følgende måde: Stater, som stræber efter fuldkommenhed i deres medicinalforanstaltninger – han nævner Østrig, Bayern og flere andre tyske lande, men ikke Baden, hvor dødsattester blev påbudt 1822³ – har truffet hensigtsmæssige forholdsregler til at undgå sådanne ulykker som at begrave skindøde. Når der i Danmark, bortset fra bestemmelser om begravelse af det mosaiske trossamfunds bekendere,⁴ ikke er sket noget for denne sag, skyldes det, at hidtil kendes intet tilfælde af, at et allerede jordet menneske er opvågnet i graven. Men deraf kan dog hverken med sikkerhed sluttes, at det aldrig er sket, eller at det aldrig vil ske.

Da det eneste helt pålidelige dødstejn er forrådnelse, idet en skindød tilstand kan vare i ubestemt tid, endog over 8 dage, er et sikkert middel at opbevare de afdøde og ikke tillade begravelse inden forrådnelse er begyndt. Vanskeligheden for en sådan opbevaring melder sig under trange boligforhold. Det må derfor skønnes nødvendigt at oprette et offentligt lighus, således som det findes i flere af Tysklands større stæder. Om selve indretningen af et lighus i København, som bør ligge uden for Øster- eller Nørreport, vil han vente med at udtale sig, til kancelliet har taget stilling til, om det anser oprettelsen af et lighus for nødvendigt.

Stadsfysikus Lund fremsætter dernæst et fuldt gennearbejdet forslag i 9 punkter til fremgangsmåden ved dødsfald:

1. Ethvert dødsfald skal straks anmeldes til det offentlige sundhedspoliti, dog undtaget dødsfald i de offentlige hospitaler, militære som civile.
2. Stadsfysikus el. hans medhjælper skal såvidt muligt begive sig til afdødes bopæl og tage vedkommende i øjesyn. Ved mistanke om, at livet ikke er fuldt udslukket, tages genoplivningsmidler i brug.

3. Hovedpunkterne i den Baden'ske forordning er meddelt af J. E. Lange i de af ham udgivne periodica »Telegraphen« nr. 35, 1824 og i »Nye Freia« nr. 2. De findes gengivet i Nissens skrift. J. E. Lange havde yderligere for nylig (dvs. i 1827) i »Ny Freia« nr. 21 trykt et sendebrev til stadsfysikus, prof. Lund »Om levende Menneskers Begravelse«, hvor han fremhæver de østrigske og tyske forsigtighedsregler. Dette skrift kommer Lund ikke ind på i sit forslag.

4. Kancelliplakat af 21. maj 1811 bestemte, at jøders lig tidligst måtte begraves 3 dage efter dødens indtræden undtagen i tilfælde af smitsom syge.

3. Stadsfysikus må afgøre, hvorvidt liget kan blive i hjemmet eller bør føres til det offentlige lighus.

4. Hvis forudgående sygdom og dødsårsagen giver fuld vished for, at ingen oplivelse kan finde sted, må stadsfysikus udstede attest på, at liget kan begraves. Ved mindste tvivl må attesten ikke udstedes, før han har konstateret begyndende forrådnelse.

5. Hvor stadsfysikus skønner overførsel til lighus nødvendig, skal han udstede skriftlig tilladelse til, at den døde tages op af sengen.

6. Stadsfysikus bør dagligt besøge lighuset for at afgøre, hvilke lig der kan jordes.

7. Dødsfald i hospitalerne behandles af disses læger.

8. Stadsfysikus fører protokol over alle som døde anmeldte med angivelse af fulde navn, alder, bopæl, dødsårsag, dødsdag og dagen for begravelsesattestens udstedelse.

9. Lignende protokoller føres på hospitalerne og månedsvise udskrifter tilstilles stadsfysikus.

Det er unægtelig et drabeligt forslag, og stadsfysikus synes endog villig til selv at påtage sig hovedparten af besværet i forbindelse dermed. Forsigtigvis antydes ikke med ét ord spørgsmålet om eventuelle honorarer, og Lund tier også klogeligt stille med, at en gennemførelse utvivlsomt måtte medføre udvidelse af stadsfysikatets personale. Andre mulige indvendinger har han søgt at imødegå på forhånd ved at begrunde sine synspunkter. Når besigtigelsen af døde bør begrænses til stadsfysikus og hans medhjælpere og ikke som nogle steder kan foretages af alle autoriserede læger, begrundes det dels med, at huslægen ikke altid kan ventes med fornøden fasthed at modstå familiens ønske om hurtig attestudstedelse, men især fordi en ordning, hvorved besigtigelsen af døde overdrages medicinalpolitiet, indebærer iøjnefaldende fordele, nemlig a) fuldstændige og pålidelige lister over de sygdomme, som har medført døden, og b) stadsfysikus ville hastigt få kendskab til forekommende smitsomme og farlige sygdomme og straks kunne gribe til passende foranstaltninger. Man kan kun have sympati for Lunds formål, men næppe uden videre godtage hans argumentation, samme mål burde kunne nås, selv om alle autoriserede læger fik adgang til at udstede dødsattester. To områder nævnes slet ikke i Lunds forslag: dødfødte børn og sådanne dødsfald som siden hen medførte medicolegale attester.

Han har utvivlsomt ret i, at de hidtidige dødslistes ført af klokkekerne efter kun løselige angivelser måtte være ret upålidelige, og det er indlysende, at det var af vigtighed for sundhedspolitiet at få

så pålidelige mortalitetstabeller som vel muligt. På dette punkt gav hans kolleger i Sundhedskollegiet ham da også fuld tilslutning, men påpegede det åbenlyst urimelige i at kun stadsfysikus skulle have myndighed til at udstede dødsattester. Bortset herfra samt at henlede opmærksomheden på, at intet var oplyst om udgifterne ved at etablere et lighus, afholdt Sundhedskollegiet sig i første omgang fra kommentarer til forslaget. Efter behandling i kancelliet, hvor man på samme tid havde fået befaling af kongen til at udtale sig om Nissens skrift – blev forslaget tilbagesendt Sundhedskollegiet til erklæring. Over for Nissens og Lunds ret samstemmende lighus-forslag er indstillingen valen og påpeger igen bekosteligheden deraf, man henviser yderligere til lidet positive erfaringer fra et nyligt indrettet lighus i Flensborg. Man går ind for ligbesigtigelse med de modifikationer, der allerede er fremført til Lunds forslag og henviser til, at derved opfyldes to bihensigter, dels bedre mortalitetstabeller, dels bedre anledning til opdagelse af en eller anden strafværdig handling, der kunne have forårsaget døden. I kancelliet var der enighed om en negativ indstilling til lighus-forslaget – selv om Københavns fattigdirektion havde erklæret det umuligt at forøge kapaciteten af ligstuen på Almindeligt Hospital – og at den hovedforanstaltning, der burde træffes til at hindre skindødes begravelse, kunne indskrænkes til krav om dødsattest udstedt af en autoriseret læge. Den skulle være gratis, hvis begravelsen skete på det offentlige bekostning, i andre tilfælde skulle distriktslægerne have 40 skilling for at udstede attest for personer, der ikke havde været under almindelig lægebehandling. Derimod herskede der uenighed om dødsattesternes aflevering, nogle af kancelliets medlemmer ønskede dem afleveret til præsterne, andre til politiet. Rektor Nissen havde ment, at paragraferne 7, 8 og 10 i forordningen af 7. nov. 1682, hvis vigtigste bestemmelse i den aktuelle situation var, at kistelåget skulle lukkes senest fjerdedagen, samt § 6 i forordningen af 17. april 1782, at de som døde af smitsomme sygdomme skulle begraves i løbet af 48 timer, burde ophæves, men det fandt kancelliet unødvendigt, især var man betænkelig ved at ophæve enkelte paragraffer i 1682-forordningen, da dette kunne opfattes som en indirekte indskærpelse af de øvrige. Ønskedes ændringer for at undgå enhver tvivl om mulige modstridende bestemmelser, burde det ske i form af en almindelig erklæring om, at hvad de pågældende forordninger indeholdt, der kunne stride mod den foreslåede ligbesigtigelse skulle være ophævet. Kancelliets endelige indstilling til kongen indskrænkede sig til 1) at det måtte befales præsterne ikke at

kaste jord på noget lig, før en attest fra en autoriseret læge havde godtgjort sikre dødstegn; på grund af medlemmernes divergerende meninger skete der en alternativ indstilling med hensyn til punkt 2) om dødsattesterne skulle afgives direkte til præsterne *eller* først forevises politiet og derom evt. udstedes bevis, dog at lægerne i alle tilfælde skulle indberette mistænkelige dødsfald til politiet; endelig 3) angående betalingen som omtalt ovenfor. Kancelliet sluttede sin indstilling med en bemærkning om, at lovgivningen utvivlsomt også burde udstrække sin omhu til de øvrige købstæder og landet, men da der almindeligvis ikke bor læger på landet og heller ikke findes offentligt ansatte læger i alle købstæder, kunne det foranstående forslag for København ikke direkte anvendes for det øvrige land. Kancelliet tænkte sig den mulighed, at det på landet og i købstæder uden offentlige læger måske kunne overdrages skolelæreren sammen med en sognemand evt. en af fattigforstanderne, at besigtige lig mod en moderat betaling. Man turde dog ikke komme med noget bestemt forslag, før man havde korresponderet derom med amtmændene, og mente yderligere at burde indhente erklæringer fra de militære kollegier, hvorvidt særlige bestemmelser måtte blive nødvendige for militære lig.

På grund af den manglende enighed om afleveringsbestemmelserne faldt disse helt ud i den kgl. resolution 9. juni 1829, kundgjort i plakaten af 26. juni. Andreas Lunds omfattende forslag var reduceret til kancelliplakatens tre kortfattede bestemmelser, men et resultat var dog nået, og kancelliet gik straks i gang med at arbejde videre med sagen. Allerede 30. juni udsendtes cirkulære til amtmændene med det ovenfor skitserede forslag. I det store og hele stillede amtmændene sig positivt over for forslaget om indførelse af dødsattester, men forskellige opfattelser gjorde sig gældende vedrørende hvilke personer, der bedst ville kunne erstatte lægerne ved ligbesigtigelserne. Adskillige fandt kancelliets forslag om skolelærere godt, mens andre havde indvendinger derimod, både at det ville være for byrdefuldt, at det ville være upassende, og at det ville være uheldigt af hensyn til smittefaren over for skolebørnene. Både sognefogder og jordemødre blev foreslået, *for* jordemødre talte, at de bedst forstod at undgå smittefaren, *mod* jordemødre, at det for dem ligesom for skolelærere var uheldigt, at de blev udsat for smitte. Et gennemgående træk i amtmændenes betænkninger er ønsket om indførelse af en 3-dages frist, når ligsynet udføres af ikke-læger, samt om en anvisning for ligsynsmændene udarbejdet af Sundhedskollegiet. Efter sagens behandling i

kancelliet og indhentede erklæringer fra Sundhedskollegiet m.v. forestilledes den for kongen og opnåede resolution 9. nov. 1831 og 11. jan. 1832 med tilføjelse om, at ordningen skulle træde i kraft 1. april samme år og ligsynsmænd være udnævnt forinden. Den kgl. plakat udsendtes 13. januar⁵ og bestemte følgende vedrørende ligsyn uden for København: Intet lig må jordes uden attest, der i købstæder udstedes af en læge, men i købstæder uden læge og i landdistrikterne kan udstedes af to på politimesterens forslag af amtmanden udnævnte gode og oplyste mænd, medmindre de pårørende eller øvrigheden i særlige tilfælde måtte kræve attest udstedt af en læge. Til ligsynsmænd anses skolelærere, sognefogder og fattigforstandere for velgørende, men øvrigheden kan også udpege andre pålidelige mænd. Der skal altid udnævnes flere end to mænd for at undgå vanskeligheder ved den enkeltes forfald, og udstrakte landsogne bør opdeles i flere distrikter. Når ligsynet foretages af ligsynsmænd, bør der normalt gå tre dage, inden liget lægges i kiste. Sammen med plakaten udsendtes den af Sundhedskollegiet udarbejdede anvisning med gennemgang af de enkelte dødstegn til brug for ligsynsmændene.

Hermed var det principielle grundlag skabt for hele den fremtidige lovgivning. Det bør måske tilføjes, at i den form lovbestemmelserne om indførelse af dødsattester havde fået, var de rent retsmedicinsk betinget, først i anden omgang kom medicinalstatistiske hensyn til at spille en rolle. Sideløbende med arbejdet på at indføre obligatoriske dødsattester var imidlertid gået bestræbelser på at forbedre de mortalitetstabeller, som det nyoprettede Sundhedskollegium havde fået indført i 1804.⁶ Stadsfysikus Lund havde berørt problemet i sit forslag, og Sundhedskollegiet havde ganske tilsluttet sig hans betragtninger, men på grund af kancellimedlemmernes uenighed om dødsattesternes aflevering, var dette sekundære formål ikke tilgodeset i den kgl. resolution. Kancelliet mente dog, at 1829-plakatens bestemmelser burde udnyttes til at få nøjagtigere oplysninger om dødsårsagerne og bad allerede 4. juli samme år Sundhedskollegiet udtale sig om, hvorvidt det burde pålægges lægerne at indberette månedligt eller kvartalsvis direkte til Sundhedskollegiet eller gennem stadsfysikus om alle dødsfald, hvorover de havde udstedt attest, og give forklaring på dødsårsagerne, således som de havde konstateret dem enten i forbindelse med sygdomsbehandling eller ved ligsynet.

5. Coll.tid. 1832 s. 57 ff, DK. 2. dep. reg. nr. 31 og 32.

6. Reskript 28. dec. 1804, DK. 1. dep. reg. nr. 946—47.

På dette grundlag skulle Sundhedskollegiet udarbejde en årlig generaltabel. Herpå svarede Sundhedskollegiet 21. sept. 1829 med at opstille 4 punkter for den bedste fremgangsmåde til at opnå så pålidelige mortalitetstabeller som muligt.

1) at lægerne noterede døds sygdommen tillige med den afdødes navn, alder og stand på dødsattesterne,

2) at attesten efter påtegning af præsten blev afgivet til stadsfysikus

3) at stadsfysikus ved hver måneds udgang indsendte de modtagne attester til Sundhedskollegiet,

4) og at Sundhedskollegiet ved årets slutning tilstillede kancelliet en på grundlag af attesterne opstillet generaltabel over antallet af døde og over hver enkelt sygdom, som har forvoldt døden.

Bestemmelserne foreslås indført fra det følgende år, og man understreger vigtigheden af punkterne 1 og 2; 1) for at udelukke mulighed for fejl, 2) fordi terminsvise indberetninger fra lægerne ved glemsonhed eller forsømmelser let kunne give anledning til mangler, så at der opstod uoverensstemmelser mellem præsternes opgivelser og lægernes indberetninger, uden at det kunne kontrolleres hvor fejlen lå. Endelig skulle man søge at få lægerne til at gennemføre en fastere terminologi for visse sygdomsnavne.

I oktober sendte kancelliet derpå Sundhedskollegiets betænkning til udtalelse hos Københavns politi, og vicepolitidirektør Bræstrup afgav i december en udførlig erklæring om forslaget, som han stort set kunne tiltræde. Han anså det også for den sikreste fremgangsmåde, at tabellerne blev udarbejdet på grundlag af selve dødsattesterne, men fandt punkt 2 utilstrækkeligt formuleret, idet dødsattesterne efter begravelsen ikke mere havde nogen legal interesse, og der derfor savnedes garanti for, at stadsfysikus blev bekendt med samtlige dødsfald. Noget større sikkerhed kunne formentlig nås ved at pålægge den gejstlige embedsmand eller kirkebetjent, som havde pligt til at sørge for de lovbefalede dødsanmeldelser, at aflevere dødsattesterne til stadsfysikus en fast ugedag.

Videre gør Bræstrup opmærksom på, at 1829-plakatens formulering »at præsterne ikke må *kaste jord på* noget lig«, før dødsattest er tilvejebragt, kan tolkes således at dødsattest er nødvendig, når der ikke finder jordpåkastelse sted, hvilket sker i ikke ganske få tilfælde, dels selvmordere og henrettede forbrydere, dels dødfødte børn og muligvis børn som dør uden dåb, endvidere lig som benyttes ved anatomiske sektioner, og endelig medlemmer af det mosaiske tros-

samfund. Alle disse tilfælde må ikke forbigås i mortalitetstabellerne. De hidtidige lister fra Københavns politikammer grunder sig på oplysninger fra kirkebetjentene ved de kristne menigheder, enkelte verdslige mænd som inspektørerne ved Almindeligt Hospital, plejestiftelser og straffeanstalter samt repræsentanter for det mosaiske trossamfund. Punkt 3 og 4 rejser yderligere det spørgsmål, om de hidtidige af Københavns politikammer ugentligt og årligt offentliggjorte mortalitetstabeller skal fortsætte.

Det nye moment i sagen medførte langvarig behandling i kancelliet og ny høring i Sundhedskollegiet, så der gik år og dag inden den afsluttedes med plakat af 17. februar 1832.⁷ Af dens fire punkter var de to første blot en præcisering af at ingen begravelse, selv om den skete uden jordpåkastelse, måtte finde sted uden dødsattest var tilvejebragt, og at 1829-plakaten også gjaldt for jøder, hvorefter 1811-plakatens herimod stridende bestemmelser var ophævet. Forslagets 4 punkter trængtes sammen til to, lægerne fik pligt til at angive alder og stand samt dødsårsag på dødsattesterne, og kirkebetjente og repræsentanter for det mosaiske trossamfund skulle hver uge anmelde forefaldne dødsfald til stadsfysikus og medsende dødsattesterne som bilag.

Ved påbudet om månedlig indsendelse til Sundhedskollegiet af de københavnske dødsattester skabtes der mulighed for at bevare dem for eftertiden, de første årgange synes dog kasseret efter endt brug, i alt fald er 1840 ældste bevarede årgang (jfr. oversigten i det følgende). Ved Justitsministeriets skrivelse af 11. maj 1848 blev der indført faste skemaer for dødsattesterne i København med trykte rubrikker til de ønskede oplysninger, de samme blanketter blev indført i købstæderne 1856.⁸

I rigsdagssamlingen 1868 blev der i Folketinget fremsat privat forslag af venstremanden I. A. Hansen om »Bestemmelser ang. afdødes Begravelse«. Forslaget vedtoges med ændret titel: Lov om Ligsyn, men kom ikke til 2. behandling i Landstinget. Det blev derpå forelagt i Landstinget i 1869, men kom ikke til 3. behandling i Folketinget og nåede først endelig vedtagelse det følgende år og udsendtes som Lov om Ligsyn 2. januar 1871.⁹ Lovens formål var at samle de forskellige bestemmelser i én lov.

7. Coll.tid. 1832 s. 161 ff, DK. 2. dep. reg. nr. 124.

8. Kultusministeriets cirkulære af 15. dec. 1856.

9. Justitsmin. 1. ktr. (1868) V 627 og V 3649 samt (1870) Y 2679; loven findes trykt Lovtidende 1871 s. 3 ff.

- § 1 fastslår, at begravelse ikke kan finde sted, før der er foretaget ligsyn og udstedt dødsattest.
- § 2 I København, købstæderne, disses markjorder og i handelspladserne samt de steder på landet, der er højst $\frac{1}{4}$ mil fra nærmeste læge, skal ligsyn foretages af autoriserede læger.
- § 3 Ved større afstand end $\frac{1}{4}$ mil foretages ligsynet af to ligsynsmænd, men såvel de efterladte som politimesteren har ret til at tilkalde distriktslægen. I købstæder med kun én læge anvendes ligsynsmænd i lægens forfald. Ligsynsmænd udnævnes af politimesteren efter indstilling af sogne- el. byråd. Ligsyn af dødfødte børn foretages af den ved fødslen tilkaldte jordemoder eller læge.
- § 4 omhandler dødsattesternes affattelse.
- § 5 Justitsministeriets vejledning for ligsynsmænd.
- § 6 Formodning om at dødsårsagen kan kræve justitsvæsenets opmærksomhed skal straks indberettes til politimesteren. Ved selvmord og pludselig død skal ligsyn altid foretages af en læge.
- § 7 Vedrørende mulige overtrædelser af bestemmelserne.
- § 8 Om betalingen.
- § 9 Ved denne lov ophæves forordningen af 7. november 1682 § 7 og plakaterne 1829 og 32.

Som en udførligere redegørelse for § 4 udsendtes 28. februar bekendtgørelse om dødsattest-formularer. Sådanne påbydes nu for hele landet, skemaerne udformes i lighed med de 1848 i København påbudte. Derudover kræves, at dødsattester udstedt af den behandlende læge skal indeholde oplysning om hovedsygdommen og dens varighed samt om den endelige dødsårsag. Andre læger kan nøjes med at angive den formodede dødsårsag, således som det også forlanges af ligsynsmænd. Ved dødsfald på hospitaler skal anføres afdødes bopæl inden indlæggelsen. For begge kategorier gælder, at alderen kan ansættes skønsmæssigt, for så vidt som nøjagtig oplysning vanskeligt kan skaffes. Attesterne skal slutte med en skriftlig erklæring om, at vedkommende selv har synet liget af N.N. og fundet sikre og utvivlsomme tegn på virkelig død, og derpå underskrives af lægen eller ligsynsmænd.¹⁰

Skønt der var gået et stort forberedende arbejde forud for ligsynsloven, blev det hurtigt klart, at loven på enkelte punkter var utilfredsstillende i sin formulering. Lovændringen af 4. maj 1875 gav

10. Justitsministeriets bekendtgørelse tilligemed anvisning for ligsynsmænd findes Lovtidende 1871 s. 75—76.

en nærmere forklaring på § 3 og en udvidelse af § 6, således at dødsfald som følge af selvmord eller ulykkestilfælde skulle fremtidigt synes af politimesteren sammen med en af ham tilkaldt læge, normalt embedslægen. Begravelse kunne i sådanne tilfælde ikke ske før dødsattesten af politimesteren var forsynet med påtegning om, at der fra det offentlige side intet var til hinder derfor.

Af større praktisk betydning end selve lovændringen var den bekendtgørelse som afløste den af 28. febr. 1871; formularen skulle fremtidigt foruden bopæl også give oplysning om dødssted; der indførtes særlige blanketter til dødsattest ved selvmord og anden ved ulykkelige hændelser indtruffen pludselig død (medico-legale attester); ved dødsfald i København, men begravelse andetsteds skulle den originale dødsattest afleveres på begravelseskontoret og et duplikat skulle følge liget; andre steder skal præsten i det sogn, hvor dødsfaldet har fundet sted, modtage og beholde originalattesten og ved begravelse i et andet sogn udfærdige et duplikat. Fra justitsministeriet fik præsterne tilsendt duplikat-blanketter på grønt papir.¹¹

Samme dag, 15. dec. 1875, udsendte Kultusministeriet instruks til præsterne om dødelighedsstatistikken, og en tilsvarende udgik fra justitsministeriet til embedslægerne sammen med yderligere to cirkulærer.¹² I præsternes instruks hedder det: I København skal de præster, som uden begravelseskontorets mellemkomst medvirker ved begravelser, hver fredag aften tilstille kontoret de dødsattester, som er afleveret til dem som hjemmel for begravelse. Uden for København må enhver sognepræst nøje påse, at der til ham afleveres dødsattest for enhver i sognet afdød person uden hensyn til trosbekendelse eller mulig fast bopæl andetsteds, dette gælder også for medico-legale attester. Skal begravelsen foregå i et andet sogn udfærdiges et duplikat på de modtagne grønne blanketter. Præsterne skal yderligere kontrollere, at alle attester, som skal være udstedt af læger, også er det. Ved hver måneds udgang sender præsten de modtagne dødsattester til stads- eller distriktslægen med samlet angivelse af antallet af døde. Attester fra landdistrikter, som i kirkelig henseende er forenet med en købstad eller handelsplads, skal holdes adskilte fra købstadens. Duplikater indsendes ikke. Jordemoderanmeldelser om døde fødte børn træder kun i landdistrikterne i stedet for dødsattest, men samtlige jordemoderanmeldelser skal indsendes til embedslægen tillige

11. Lovtidende 1875 s. 74—75 og 338—40.

12. Ministerialtidende 1875 A s. 169—83.

med en summarisk liste over levendefødte, hvorom sognepræsten ugentlig skal have meddelelse fra de uden for Folkekirken stående trossamfund. Forskriften i kancelli-cirkulæret af 9. juni 1838 angående døde, som begravnes andetsteds, bortfalder, for fremtiden skal alle dødsfald nummereres og medregnes i dødssognets ministerialbog, mens sognepræsten i begravelsessognet kun skal notere begravelsen med bemærkning om dødsstedet. Årsskemaerne om dødsfald af epidemiske sygdomme bortfalder.

Justitsministeriets instruks for embedslægerne: Stadslægen i København modtager hver uge fra begravelseskontorerne i København og på Frederiksberg for tidsrummet onsdag-tirsdag samtlige dødsattester og anmeldelser om dødfødte, mens meddelelse om levendefødte børn modtages hver fredag fra Københavns politi. På dette grundlag udarbejder stadslægen a) en ugentlig mortalitetstabel, som offentliggøres og indsendes hver måned med dødsattesterne som bilag gennem Sundhedskollegiet til Det statistiske Bureau. b) en årlig fortegnelse over dødfødte, som sammen med medicinalberetningen indsendes til Sundhedskollegiet.

Embedslægerne uden for København udarbejder for købstæder og handelspladser månedlige mortalitetstabeller på grundlag af modtagne dødsattester. Senest en måned efter udgangen af hvert kvartal indsendes tabellerne med dødsattesterne som bilag til vedkommende fysikus. Fra de øvrige dele af sin embedskreds skal lægen ligeledes kvartalsvis indberette antallet af døde, men selv beholde dødsattesterne. Samtidigt indsendes summariske fortegnelser ordnet sognevis over levendefødte børn og årligt i januar tilsvarende tabeller over dødfødte.

Fysici fritages for udarbejdelse af årlige fysikatsmortalitetstabeller, men skal opstille årlige generaltabeller over dødfødte. De modtagne mortalitetslister og dødsattester videregives ligeledes kvartalsvis til Det statistiske Bureau.

Bestemmelserne skulle træde i kraft 1. januar 1876. Videre skal lægerne påbyde jordemødre i deres distrikt at udfærdige anmeldelser om dødfødte, hvorefter lægeligt ligsyn skal finde sted undtagen i landdistrikterne. Endelig udsendes cirkulære til amtmændene om at pålægge samtlige retsbetjente inden afgivelse af de medico-legale dødsattester at tage en genpart, som i tilfælde af selvmord lægges som bilag til forhørerne.

Adskillige gange senere er der ved bekendtgørelser og cirkulærer ændret visse detaljer, fortrinsvis i blanketternes udformning. For-

ændringer, der har arkivalisk relevans, er omtalt i de følgende oversigter. Her skal blot nævnes, at ved overgangen til folioformat pr. 1. jan. 1913 indførtes samtidigt særlige, røde blanketter for børn døde i det første leveår og gule for dødfødte. Der indførtes en rubrik for fødested, og alderen skulle fremtidigt opgives ved fødselsdag og år. Det skal endvidere noteres, om dødsfaldet er sket på sygehus, sanatorium eller klinik. De nugældende bestemmelser indeholdes i justitsministeriets bekendtgørelse af 15. december 1965 med virkning fra 1. januar 1966.¹³ Dødsårsagen findes nu ikke mere på dødsattestens forside, og der udleveres normalt kun kopi af forsiden; derved er kirkeministeriets cirkulære af 18. maj 1961 om udfærdigelse af dødsattester, dvs. ikke egentlige dødsattester, men udskrift af ministerialbogens oplysninger om dødsfald, stort set blevet overflødig.

Selve fundamentet for dødsattestudstedelsen er stadig ligsynsloven af 1871 (med ændringer af 1875). Trods adskillige forsøg derpå er det ikke lykkedes at røkke ved ligsynsmandinstitutionen. Brugen af ligsynsmænd har dog siden lovens vedtagelse været stadig aftagende, dels er der blevet færre områder med mere end 2 km til nærmeste læge, dels anvendtes læger i stadig større udstrækning på steder, hvor ligsynsmænd var tilladt. I dag udstedes der højst 10 dødsattester om året af ligsynsmænd, alle på småøer uden læge.¹⁴

Allerede under lovens behandling blev der fra Den danske Lægeforening rejst krav i 1869 om, at alle ligsyn skulle foretages af læger. Kravet blev gentaget i 1873 af den af Sundhedskollegiet nedsatte medicinalstatistiske kommission. Den kommission, der udarbejdede tuberkuloselovene krævede ligeledes, at kun læger måtte foretage ligsyn, men fik heller ikke medhold. Kravet kom ikke blot fra lægeside, i 1910 blev det også fremført af Den danske Præsteforening, men fortsat resultatløst. Belært af de negative erfaringer gik den store medicinalkommission af 1908 mere forsigtigt til værks og bevarede i sit lovforslag 1916 ligsynsmandsinstitutionen, men med så begrænsede beføjelser, at den i praksis ville have mistet sin betydning, hvis forslaget var blevet vedtaget.

13. Lovtidende 1965 s. 1437. Herved ophæves bek. af 25. marts 1931; fremtidigt anvendes røde lægeattester kun indtil barnet er 4 uger mod hidtil i første leveår.

14. Harald Gormsen: Retsmedicin 2. udg., Kbh. 1967, s. 78.

Det bevarede materiale – og hvor det findes¹⁵

Generelt kan siges, at fra 1920 og fremefter indsendes alle dødsattester til Sundhedsstyrelsen og afleveres derfra til Rigsarkivet. Materialet, der er opdelt efter lægedistrikter, er med ganske enkelte undtagelser komplet,¹⁶ det sønderjyske materiale begynder dog først 1921.

For tiden indtil 1919 tegner billedet sig nok så broget; den følgende oversigt er et forsøg på at skaffe overblik over, *hvad* der er bevaret, og *hvor* dette materiale er at finde.

Det vil formentlig give størst klarhed at opdele stoffet i de tre kategorier: København – købstæderne – landdistrikterne.

København

Ældste bevarede årgang er 1840, 1841 mangler, men fra 1842 ff. er materialet fuldstændigt; dette materiale er samtidig det mest ensartede, idet alle attester lige fra begyndelsen er udstedt af læger. Ændringer i materialets karakter er forårsaget af ændringer i forskrifterne for udarbejdelsen af attesterne; fra 1848 oplyser de dødsårsag.

Årgangene 1840, 1842–70 er på hver 2 pakker, med undtagelse af koleraåret 1853, der fylder 4 pk. 1871 træder »Lov om Ligsyn« i kraft med overgang til nyt større skemaformat, så at attesterne fylder mere. Fra 1872–1912 er der 6–7 pk. årligt, dog 9 pk. i 1886. Fra 1913 sker overgangen til folioformat.

Arkivet er meget velordnet, fra 1889 har begravelsesvæsenet omhyggeligt ordnet attesterne efter dato og nummereret dem. Ved ompakning i 1941 kontrolleredes at denne orden var opretholdt – eller blev genoprettet; for de ældre årgange sørgede man for, at attesterne lå under rigtig måned, men ikke nødvendigvis i datoorden.

Særlige bemærkninger: For årene 1865–82 er attester for dødsfald

15. Oversigten over materialet er udarbejdet på grundlag af de enkelte arkivers registreringer suppleret med en mere eller mindre omfattende kontrol ved gennembladning eller stikprøver i materialet. I Rigsarkivet og i Landsarkivet i Odense har jeg selv foretaget denne, i Landsarkivet for Sjælland har jeg modtaget værdifuld hjælp fra arkivassistent *Willy Christiansen*, med hensyn til Landsarkivet for Nørrejylland er mine egne notater fra min tjeneste i Viborg på væsentlige punkter blevet suppleret fra en af arkivar *Henning Paulsen* udarbejdet fortegnelse.

Ved gennemgangen af lovbestemmelserne har jeg haft stor nytte af den oversigt over de forskellige forordninger og cirkulærer som arkivar *C. Rise Hansen* i sin tid har udarbejdet, den har lettet mig arbejdet med at finde de tilgrundliggende sager betydligt.

16. I årgang 1940 fra Kbh. mangler juni (mænd) og august (kvinder).

uden for byens grund månedsvis samlet i et særligt bundt. 1876–82 er disse attester grønne og betegnes: duplikat.¹⁷ 1876–91 er attester for dødfødte børn også udskilt månedsvis. Medico-legale attester – fra 1876 på særlige blanketter – er fra 1908 udskilt som en særlig pk. anbragt sidst i årgangen, evt. dog sammen med december.

Købstæder (og handelspladser)

Ligesom for København gælder, at det bevarede materiale skal søges i Rigsarkivet. Ved justitsministerielt cirkulære af 17. juni 1901 stilet til samtlige fysici, stadslæger og distriktslæger i købstæderne bestemtes, at ældre årgange dødsattester, som endnu måtte befinde sig hos stadslæger og distriktslæger, skulle afgives til Rigsarkivet. Herved kom dødsattester fra købstæderne indtil 1875 til arkivet. Af en eller anden grund blev cirkulæret ikke efterkommet på Fyn, således at enkelte pakker dødsattester fra fynske købstæder er fulgt med de respektive embedslægearkiver til Landsarkivet i Odense, jfr. nedenfor.

Ifølge 1875-instruksen skulle dødsattesterne fra købstæderne og disses markjorder, men ikke fra landsognene, af fysici indsendes til Det statistiske Bureau og fra 1889 til Sundhedskollegiet. Fra 1876 fremover bør materialet være fuldstændigt, og der er kun konstateret få og små huller, således mangler marts 1881 for Kolding og 4. kvartal 1876 samt 3. kvartal 1880 for byerne i Nordre sjællandske fysikat. Attesterne er opstillet efter fysikater for tidsrummet 1876 til marts 1915 og fra april 1915 efter amtslægekredse. Det samlede materiale udgør for byerne på øerne 469 pakker, heraf Sjælland 1876–1914 146 pk., Fyn 76 pk., Lolland-Falster og Bornholm 40 pk., samt 2 pk. fra hele området for 1. kvartal 1915 og 205 pk. fra øernes amtslægekredse 1915–19. For de jyske byer udgør attesterne 1876–1914/15 245 pk. og 1915–19 42 pk. – I disse tal er dog medregnet de medico-legale attester fra landdistrikterne, disse indsendtes sammen med attesterne fra købstæderne.

Materialet indtil 1875 er kun fragmentarisk bevaret, det omfatter 8 pk. fra øerne – fra Fyn er intet bevaret i Rigsarkivet – og 12 pk. fra Jylland. Fra Horsens er som eneste sted uden for København bevaret attester fra 1840'erne, men ellers begynder de tidligst i slut-

17. At duplikaterne for disse år er bevaret skyldes formentlig de særlige hovedstadsforhold; duplikater skulle ikke opbevares, og ved de foretagne stikprøver er der kun fundet meget få duplikater rundt i pakkerne efter 1875.

ningen af 1850erne, og kun få steder findes en ubrudt række, som det vil fremgå af efterfølgende oversigt.

Sjælland

Nordre sjællandske fysikat bestod af Københavns (med undtagelse af Køge), Frederiksborg og Holbæk amter.

Frederiksborg, Søndre og Nordre birk 1875.

Roskilde 1856–60, 1864–65 og 1867–75.

Hillerød 1863–75.

Frederikssund 1863–64, 1866.

Nykøbing S. 1872–75.

Enkelte attester fra Holbæk og Kalundborg.

Søndre sjællandske fysikat omfattede Sorø og Præstø amter + Køge.

Korsør 1863–71, 1873–75.

Sorø 1857–75.

Ringsted 1865–73.

Præstø 1874–75.

Desuden enkelte attester fra Køge, Næstved, Skelskør, Slagelse og Vordingborg.

Bornholm (Landfysikatet deltes 1865 i to distrikter)

Nordlige distrikt 1865–75 – Allinge, Hasle og Svaneke.

Sydlig distrikt 1866–75 – Nekso, Rønne og Åkirkeby.

Lolland-Falster (Stiftsfysikus boede i Nykøbing)

Nakskov 1866–67, 1874–75.

Nysted 1869–70, 1872–75.

Sakskøbing 1869–75.

Fyns stiftsfysikat (i landsarkivet, arkiveret under lægedistrikterne)

Assens 1871–74. 1 pk.

Fåborg 1871–74. 1 pk.

Kerteminde 1857–75. 2 pk.

Rudkøbing 1871–74. 1 pk.

Ærøskøbing 1868–69. 1 pk.

Jylland

Ålborg stiftsfysikat (Hjørring og Ålborg amter).

Sæby 1874–75.

Ålborg 1857–58, 1864–75.

Nibe 1866–75 (1867 og 1871 ufuldstændig).

Viborg stiftsfysikat (Thisted og Viborg amter).

Nykøbing M. 1857–66, 1868–75.

Skive 1858, 1861–75.

Århus stiftsfysikat (Randers og Århus amter).

Grenå 1872–75.

Hobro 1857–59, 1861–62, 1864, 1868–69, 1872–75.

Mariager 1858, 1870–74.

Vejle fysikat (Skanderborg og Vejle amter, oprettet 1858 med sæde i Vejle, men i denne periode boede fysikus i Horsens).

Horsens 1840–43, 1845, 1847, 1849–56, 1863, 1865–75.

Vejle 1867, 1869, 1871–75.

Fra Ringkøbing fysikat (oprettet 1858) og Ribe stiftsfysikat er intet bevaret.

Landdistrikterne

1875-instruksen pålagde distriktslægerne hvert kvartal at indberette dødsfaldene i hvert sogn, opgjort månedsvis, men uden angivelse af dødsårsag, til vedkommende fysikus og medsende de medico-legale attester, mens de øvrige dødsattester skulle forblive i den enkelte embedslæges arkiv. Arkivalisk hører disse attester altså hjemme i landsarkiverne, hvor de i overensstemmelse med deres proveniens udgør dele af de enkelte embedslægearkiver. Trods den store decentralisering med dens talrige muligheder for tab må dødsattestmaterialet for landdistrikterne 1876–1919 siges at være nogenlunde velbevaret, selv om der er grimme huller. Dette er så meget desto mere beklageligt som den offentliggjorte dødsårsagsstatistik på dette område først begynder 1920. Selv om attester udstedt af ligsynsmænd er behæftet med mangler og fejl med hensyn til angivelse af dødsårsager, er den statistiske metode vel i dag så højt udviklet, at det på det foreliggende materiale vil være muligt at bygge tilstrækkeligt forsvarlige socialmedicinske undersøgelser til oplysning om sundhedstilstanden på landet for en periode, da det gamle landsbysamfund endnu eksisterede nogenlunde intakt.

Hvad angår dødsattester fra landdistrikterne forud for 1875 er kun så få og spredte rester bevaret, at dette materiale i sig selv næppe vil kunne bære nogen form for videnskabelig undersøgelse. Nogle distriktslæger har formentlig ligget inde med dødsattester, da 1875-påbuddet kom, og i sådanne lægearkiver begynder rækken af dødsattester før 1876.

I Rigsarkivet findes normalt ikke dødsattester fra landdistrikter ældre end 1920 bortset fra medico-legale attester efter 1875, som er afleveret fra Sundhedsstyrelsen sammen med købstadsattesterne, men i modsætning til disse er rækken ukomplet. Spredt i de ældre købstadspakker findes enkelte ikke medico-legale attester fra landet, hvis tilstedeværelse ikke er betinget af begravelse i købstaden, endelig er udskillelsen af attester fra købstædernes landsogne ikke altid blevet gennemført.

I Landsarkivet for Sjælland findes følgende dødsattester:

Sjællands nordre landfysikat

Amager lægedistrikt	1876–1914	16 pk.
Kbh. amts nordre og søndre distrikter	1876–1915 (ufuldstændig)	27 pk.
Roskilde lægedistrikt	1876–1915	18 pk.
Hørsholm lægedistrikt	1877–1901	6 pk.
Kronborg lægedistrikt	1912–1914	1 pk.
Frederiksborg lægedistrikt	1870–1914	10 pk.
Horns herred (og Frederikssund fra 1902)	1876–1910	8 pk.
Halsnæs – Frederiksværk	1876–1910	3 pk.
Holbæk lægedistrikt	1876–1915	19 pk.
Nykøbing S. lægedistrikt	1873–1944	13 pk.
Kalundborg lægedistrikt	1887–1915	13 pk.
Samsø	1876–1915	9 pk.

Sjællands sydlige landfysikat

Sorø lægedistrikt	1876–1890	8 pk.
Ringsted lægedistrikt	1876–1901	14 pk.
Slagelse lægedistrikt	1878–1914 (ufuldstændig)	16 pk.
Skelskør lægedistrikt	1886–1891	1 pk.
Korsør lægedistrikt	1876–1902, men protokol for døde 1884–1920	3 pk.
Køge lægedistrikt	1889–1915 (ufuldstændig)	7 pk.
Tryggevælde (el. St. Heddinge)	1882–1914	9 pk.
Præstø lægedistrikt	1887–1904	8 pk.
Næstved lægedistrikt	1902–1915	6 pk.
Vordingborg lægedistrikt	1902–1914	4 pk.
Møn lægedistrikt	1883–1914 (ufuldstændig)	7 pk.

Lolland-Falster stiftsfysikat

Maribo lægedistrikt	1883–1914	15 pk.
Nakskov lægedistrikt	1876–1902	10 pk.
Sakskøbing lægedistrikt	1869–1914	9 pk.
Fejø lægedistrikt	1876–1902, 1914	2 pk.
Nykøbing F. lægedistrikt	1876–1902	12 pk.
Stubbekøbing lægedistrikt	1876–1892, 1914	6 pk.

Bornholm fysikat

Sydvestre distrikt (Rønne)	1876–1915	10 pk.
Nordøstre distrikt (Allinge)	1876–1902	6 pk.

Omlægningen af embedslægevæsenet 1914 trådte i kraft fra april 1915.

I lægekedersarkiverne findes normalt landdistrikternes dødsattester fra og med 2. kvartal 1915–1919, men adskillige steder mangler de;

således i Frederiksborg amt og fra Kronborg lægekreds. I Holbæk amt findes fra Holbæk lægekreds kun årgangene 1918–19 og fra Ods-herred lægedistrikt kun 1915–17. I Sorø amt har ingen af de 5 lægekredse afleveret dødsattester og i Præstø amt er fra Sydsjællands lægekreds kun afleveret 1915–17. Fra Lolland-Falster mangler attesterne fra Falster og Vestlollands lægekredse.

Materialet omfatter 3–5 pakker pr. lægekreds.

I Landsarkivet for Fyn findes følgende dødsattester fra landdistrikter, (vedr. købstadsattesterne, se ovenfor):

Fyns stiftsfysikat

Odense lægedistrikt	1873–74, 1884–1915	32 pk.
Kerteminde lægedistrikt	1884–91, 1894–1915	30 pk.
Bogense lægedistrikt	1884–1914	31 pk.
Assens lægedistrikt	1876–82, 1884–1915	39 pk.
Middelfart lægedistrikt	1884–1915	32 pk.
Fåborg lægedistrikt	1884–1915	32 pk.
Nyborg lægedistrikt	1885–93, 1895–1900, 1911–15	20 pk.
Svendborg lægedistrikt	1881, 1884–1915	31 pk.
Langeland lægedistrikt	1871–72, 1884–99	17 pk.
Ærø lægedistrikt	1876–79	1 pk.

Følgende lægekredse har afleveret årgangene 1915–19, der normalt omfatter 5 pakker for hver lægekreds, Midtfyn, Assens, Middelfart, Fåborg, Svendborg samt Nordfyn, for 1916–18 3 pakker, og Ølandenes lægekreds for 1917–19.

I Landsarkivet for Nørrejylland findes følgende dødsattester:

Ålborg stiftsfysikat (Hjørring og Ålborg amter)

B 126	Skagen lægedistrikt	1876–1914	1 pk.
127	Frederikshavn lægedistrikt	1880–1915	5 pk.
128	Hjørring lægedistrikt	1884–1915	10 pk.
129	Sæby lægedistrikt	1872–1915	7 pk.
130	Hallund lægedistrikt	1876–1914	3 pk.
131	Hvetbo (Saltum) lægedistrikt	1900–01, 13	1 pk.
137	Læsø lægedistrikt	1875–1915	1 pk.
132	Nørresundby lægedistrikt	1878–1914	7 pk.
133	Ålborg lægedistrikt	1864–65, 1876–1915	4 pk.
134	Nibe lægedistrikt	1877–1914	7 pk.
135	Terndrup lægedistrikt	1876–1915	10 pk.
136	Farsø lægedistrikt	1876–1915	10 pk.

Viborg stiftsfysikat (Thisted og Viborg amter)

B 146	Nykøbing lægedistrikt	1876–1914	7 pk.
142	Han herred lægedistrikt	1876–89, 1899–1914	9 pk.
144	Vestervig lægedistrikt	1876–1909	5 pk.
145	Hvidbjerg lægedistrikt	1876–1909	2 pk.
147	Skive lægedistrikt	1876–1915	10 pk.
148	Sjørup (Fjends h.) lægedistrikt	1883–1914	1 pk.
149	Viborg lægedistrikt	1870–1919	32 pk.
170	Frisenborg lægedistrikt	1876–1914	2 pk.

Århus stiftsfysikat (Randers og Århus amter)

B 154	Hobro lægedistrikt	1904–1914	2 pk.
155	Mariager lægedistrikt	1875–1914	8 pk.
156	Randers lægedistrikt	1878–1915	8 pk.
158	Ørsted lægedistrikt	1876–1905	5 pk.
159	Hornslet lægedistrikt	1876–1915	8 pk.
160	Grenå lægedistrikt	1873–1892	4 pk.
163	Århus lægedistrikt	1884–1915	8 pk.
164	Odder lægedistrikt	1878–1915	8 pk.
170	Frisenborg lægedistrikt	1877–1905	2 pk.

Vejle fysikat (Skanderborg–Vejle amter)

B 170	Frisenborg lægedistrikt	1877–1909	2 pk.
171	Silkeborg lægedistrikt	1876–1914	8 pk.
172	Skanderborg lægedistrikt	1876–1914	7 pk.
173	Brædstrup lægedistrikt	1895–1906	3 pk.
174	Horsens lægedistrikt	1876–1914	8 pk.
175	Hornsyld lægedistrikt	1883–1910	8 pk.
176	Vejle lægedistrikt	1876–1914	14 pk.
177	Give lægedistrikt	1909–1914	1 pk.
178	Fredericia lægedistrikt	1882–1914	3 pk.
179	Kolding lægedistrikt	1876–1914	16 pk.

Ringkøbing fysikat (Ringkøbing amt) oprettet ved kgl. res. 10. juli 1858

B 187	Herning lægedistrikt	1875–1915	36 pk.
-------	----------------------	-----------	--------

Ribe stiftsfysikat (fra 1858 kun omfattende størstedelen af Ribe amt)

B 195	Esbjerg lægedistrikt	1887–1915	3 pk.
291	afl. fra Esbjerg lægekreds	1903–1916	2 pk.
196	Fanø lægedistrikt	1876–1913	1 pk.
198	Grindsted lægedistrikt	1876–97	8 pk.

Dødsattester fra jyske landdistrikter for årene 1915/16–19 er afleveret fra de fleste lægekredse og omfatter – bortset fra 4 pk. fra Herning lægekreds – kun 1 eller 2 pk. fra hver kreds.

Fra følgende lægekredse mangler dødsattesterne:

Hjørring	amtslægekreds:	Hvetbo Ø–Han h. (Birkelse).
Thisted	–	Thisted og Thy (Hurup).
Viborg	–	Lysgård og Salling lægekredse.
Randers	–	Rovsø, N. og S. Djurs lægekredse (Grenå og Ebeltoft).
Skanderborg	–	Tyrsting–Vrads herreders lægekreds (Brædstrup).
Ringkøbing	–	Holstebro, Lemvig og Skern lægekredse.
Ribe	–	Varde lægekreds.

Sønderjylland, Færøerne og Grønland

Det er ikke her undersøgt, hvorledes praksis formede sig i disse særligt stillede områder. For Sønderjylland gælder det, at bortset fra Sønderborg fysikatsarkiv, som indeholder dødsattester 1905–1919, kan der ikke umiddelbart ses at være afleveret dødsattester til landsarkivet i Åbenrå; der kan dog meget vel gemme sig dødsattester i nogle af fysikatsarkivernes rækker af »Akten«.

Ligsynsloven af 1871 gjaldt ikke for Færøerne, men en tilsvarende Færølov blev vedtaget 1878, og dødsattester fra Færøerne findes i rigsarkivet fra 1879 ff.

For Grønlands vedkommende er dødsattester først blevet indført ved et cirkulære fra den grønlandske landslæge med virkning fra 1. jan. 1967, så foreløbig er intet materiale nået til arkivet.

Slutbemærkninger

Talrige stikprøver rundt omkring i dødsattesterne kontrolleret ved hjælp af kirkebogsoplysninger m.v. har vist, at det bortset fra svaghederne i oplysninger om sygdomme og dødsårsager drejer sig om et korrekt og fyldestgørende ført og i det væsentlige pålideligt materiale. Til personalhistorikere kan det dog ikke anbefales, da de relevante oplysninger er sekundære i forhold til kirkebøgernes, som desuden normalt vil være lettere at benytte. Derimod kan materialet anbefales til socialmedicinske, sociologiske, demografiske og andre undersøgelser på historiens overdrev. Af hensyn til at sådanne undersøgelser normalt må gennemføres ved udsnit, enten topografisk eller kronologisk, er der i det foregående gjort så nøje rede for dødsattestmaterialets fordeling. Da ligsynsmandsinstitutionen ikke mere har nogen praktisk betydning, kunne det være en forskningsopgave at belyse den som kulturhistorisk fænomen. Hertil vil dødsattesterne

være et afgørende kildemateriale suppleret med andet materiale fra embedslægearkiver og fra Sundhedskollegiet.

Med hensyn til adgangen til at benytte dødsattesterne henvises til de til enhver tid gældende tilgængelighedsbestemmelser.

De lokale landvæsenskommissioner og deres arkivalier

AF HANS H. WORSØE

Det første tilløb til udnævnelse af lokale landvæsenskommissærer skal søges i forordningen af 15. maj 1761, efter hvilken der i hvert amt skulle beskikkes to landkyndige mænd, som ved udskiftninger skulle afgive betænkning om, hvorledes fællesskabet bedst kunne ophæves. Deres betænkning skulle af amtmanden tillige med en af ham afgivet betænkning indsendes til den i 1757 nedsatte kommission, der skulle foredrage sagen for kongen. Efter den kommitterede i rentekammeret, etatsråd Jacob Mandix' vurdering synes denne forordning imidlertid kun at have haft liden eller rettere ingen virkning, idet der end ikke overalt udnævntes kommissærer.¹

Imidlertid udsendte generallandvæsenskollegiet i maj 1768 en »Instruktion for Landvæsens Commissarierne i Danmark«. ² Det hedder i indledningen hertil, at kollegiet har anset det for tjenligt at udnævne omtrent i hvert amt 2 landvæsenskommissarier, som med deres indsigt, erfaring og underretninger kunne være det behjælpeligt i at befordre landvæsenets opkomst og muligste flor. I instruktionen gøres derefter rede for landvæsenskommissærernes funktion som forligsmænd og sagkyndige ved udskiftning og ved fastsættelse af tiendeydelser, i begge tilfælde sammen med amtmanden. Endvidere udbeder kollegiet sig forslag til landvæsenets forbedring og anmoder om indberetning om landmænd, der ved nye anlæg, nyttige indretninger samt flid og vindskebelighed gør sig fortjente. Som eksempel på, hvorledes udnævnelsen af kommissæerne foregik, kan korrespondancen herom i Ålborg amtsarkiv nævnes. ³ Straks efter instruktionens udstedelse tilgik der fra generallandvæsenskollegiet stiftamtmand, baron Iver Holck en anmodning om at bringe en person i forslag fra hver af de ham undergivne amter, ialt 4, hvilket svarede til antallet af de tidligere omtalte landkyndige mænd. Indberetningen fra baron Holck fulgte allerede 16. maj s. å. Den 9. aug. svarede kollegiet, at da landvæsenskommissærernes embede til dels blev vidtløftigere og mere be-

1. Jacob Mandix: Landvæsensret bd. II p. 184, 2. udg. 1813.

2. Fogtmanns reskripter 1766—1776 p. 118.

3. Ålborg stiftamtsarkiv B.O.D. 101: Breve fra generallandvæsenskollegiet og dermed beslægtede institutioner 1759—71.

sværligt, til dels også af en anden karakter end de tidligere udnævntes, ønskede man beskikket flere. Desuden ønskede man, at halvdelen blev personer, som ikke ejede jordegods, men for øvrigt fornuftige og landkyndige mænd – helst ønskede man kongelige edssvorne embedsmænd, når disse i øvrigt var lige så vel egnede til det som andre. Af de af stiftamtmanden foreslåede 4 personer godkendtes 2, medens yderligere to bragtes i forslag, hvis stiftamtmanden intet havde at erindre mod dem. Baron Holck indsendte de ønskede supplerende forslag, og den 8. okt. udnævntes 6 landvæsenskommissærer, som det overlodes amtmanden at fordele på de enkelte amter. Da dette var gjort, kunne generallandvæsenskollegiet endelig den 29. okt. 1768 godkende følgende udnævnelser til landvæsenskommissærer: i Ålborg- hushus amt i Himmersyssel konferensråd Johan Benzon til Sohngårdsholm og amtsforvalter Fr. Chr. Lang på Lindenberg; Ålborghus og Sejlstrup amter i Vendsyssel krigsråd Jens Gleerup til Rødslet samt by- og herredsfoged Gunde Meldahl i Sæby; Børglum og Åstrup amter Christopher Jerboe til Ås og Jens Haarup på Lindet. Det er ikke meningen i det følgende blot tilnærmelsesvis i tilsvarende grad at gå i detaljer, men ovenstående eksempel viser særdeles klart, hvorledes stiftamtmand og centraladministration hurtigt i fællesskab fandt frem til de efter deres mening bedst egnede mænd.

Den 9. aug. 1777 udstedte rentekammeret en ny instruks for landvæsenskommissærerne, men allerede den 23. april 1781 kom med forordningen om jordfællesskabets ophævelse med flere foranstaltninger til landvæsenets forbedring nye detaljerede regler for deres virke. Denne forordning kom sammen med de supplerende bemærkninger i forordningen af 8. juni 1787 (ang. jords borttagelse fra fæstegårde), 25. juni 1790 (om skadeligt vands afledning) og 15. juni 1792 (opmuntring til at udskifte bøndergods) til at danne grundlaget for landvæsenskommissærernes virke.

Landvæsenskommissærerne blev herefter beskikket af rentekammeret efter vedkommende amtmænds forslag, som regel to i hvert amt, men når forholdene krævede det, flere. Sammen med amtmanden, der indtil 1858 altid var formand for landvæsenskommissionerne, og landinspektøren eller landmåleren skulle de rådgive og forsøge at tilvejebringe enighed ved udskiftninger. Såfremt forlig ikke opnåedes, skulle de afgive indstilling til rentekammeret, der igen indstillede til kongelig resolution. Først når den var faldet, måtte sagen iværksættes. Desuden skulle de rådgive ved afvandingssager og fastsætte godtgørelser til fæstebønder, der fik frataget jord. Sammen med provst

og amtmænd skulle de træffe afgørelser om godtgørelser for forbedringer ved præstegårde. Beskrivelse over udskiftningerne blev udfærdiget i to eksemplarer af landvæsenskommissærerne, der afleverede dem til amtmanden. Denne lod det ene eksemplar gå videre til rentekammeret, medens det andet blev udleveret til den største lodsejer. Bestemmelser om førelse af forhandlingsprotokol og opbevaring af akterne i amtmandens arkiv synes ikke at foreligge, men da amtmanden var den, der samlede trådene, har dette sidste været så indlysende naturligt, at det af sig selv er blevet praksis.

I 1841 blev amtsrådene oprettet, og ved anordningen af 29. juli 1846 om vands afledning og afbenyttelse til jorders forbedring blev det pålagt amtsrådene ved tvistigheder ang. større *vandløb* at tilkalde landvæsenskommissionen. Denne skulle søge at opnå forlig og ellers afgøre sagen ved kendelse. Ifølge anordningens § 22 kunne særlige instruktioner for landvæsenskommissioner i vandløbssager efter amtsrådets forslag meddeles af rentekammeret. For de mindre vandløbs vedkommende udpeger kommunalbestyrelserne efter anordningens § 35 kommunale synsmænd, hvis afgørelser kan indankes for landvæsenskommissioner. Vandsynsmændenes protokoller opbevares i henhold til anordningen af kommunalbestyrelsen eller sogneforstanderskabets formand. Blandt de til landsarkivet i Viborg afleverede kommunalarkiver findes der også enkelte vandsynsprotokoller, f. eks. i Lyngå sognerådsarkiv 1871–1926, Lysgård sognerådsarkiv 1849–1953 og Nykøbing rådstuearkiv 1861–68 protokol for forhandlingerne om reguleringen af de mindre vandløb i Nykøbing købstad og landsogn.⁴ I langt den overvejende del af de afleverede kommunalarkiver findes der imidlertid ingen vandløbsprotokoller, så man må gå ud fra – eller i det mindste håbe – at de stadig opbevares lokalt. Da det ville føre for langt fra emnet at forfølge vandløbssagerne ved de lavere instanser, skal det kun tilføjes, at loven af 16. marts 1851, der er at betragte som et tillæg til den føromtalte anordning af 29. juli 1846, foreskriver, at amtsrådene ved forandringer eller nedlæggelse af vandmøller, fabrikker eller fiskegårde ved større vandløb, skal tilkalde en landvæsenskommission. Landvæsenskommissionens medvirken ved hovedvandløbenes regulering m.v. defineres nærmere i vandløbsloven af 28. maj 1880 og senere vandløbslove, sidst i den nu gældende lov af 11. april 1949.

4. Lyngå sognerådsarkiv D. 344—14, Lysgård sognerådsarkiv D. 346—20, Nykøbing rådstuearkiv D. 19—94.

Ved administrationsreformen i forbindelse med grundlovens indførelse blev landvæsenskommissionerne, som naturligt var, henlagt under indenrigsministeriet og ved landbrugsministeriets oprettelse under dette. Det er påfaldende, at man, bortset fra vandløbslovene, ikke har fundet anledning til at lovgive samlet om landvæsenskommissionens arbejdsområde, men kun om formalia. Selv i den nu gældende lov af 31. marts 1949 om landvæsensretter hedder det om dette ikke uvigtige punkt kun i § 1: De i denne lov omhandlede landvæsens- og overlandvæsenskommissioner behandler alle sager, som ved den hidtil gældende lovgivning eller ifølge gammel praksis og sædvane er henlagt under de i lov af 30. dec. 1858 omhandlede landvæsens- og overlandvæsenskommissioners forretningsområde. I stykke 2 tilføjes så: De af vandsynsmænd efter de hidtil gældende love behandlede sager, behandles fremtidig af landvæsensnævnet. Denne mangel på lovfæstede bestemmelser bliver så meget mere påfaldende, når man betænker, at landvæsenskommissionernes vigtigste opgave oprindeligt var forbundet med udskiftningen og fællesskabets ophævelse.

Når det i Håndbog for danske lokalhistorikere hedder, at landvæsenskommissionernes forretningsområder især er blevet udvidet ved anordning af 29. juli 1846 og lov af 30. dec. 1858, er det for sidstnævnte datos vedkommende noget af en tilsnigelse. Omtalte lov hedder »Lov om landvæsenskommissioners og overlandvæsenskommissioners sammensætning og forretningsgang m.m.« og om forretningsområdet hedder det kun (§ 27): »... hvad selve genstandene for deres virksomhed angår, og de dertil sig knyttende særskilte forskrifter har [det] sit forblivende ved det hidtil gældende.« Men om forretningsgangen indeholdt loven adskilligt nyt, og da den havde sin gyldighed indtil 1. nov. 1949, må den nærmere omtales.

Efter 1858-loven forandres landvæsenskommissions-området fra at være hele amtet til amtsrådsdistriktet. Antallet af kommissærer bestemmes af amtsrådet, og de udnævnes efter dettes indstilling af indenrigsministeriet. For hver enkelt sag nedsætter amtmanden en kommission, der normalt består af to af amtsrådsdistriktets kommissærer og en retsbetjent som formand. Denne ændring er væsentlig, idet amtmanden hidtil havde været født formand. Begæring om nedsættelse af en kommission skulle stadig skriftlig indsendes til amtmanden, som derefter foretager udnævnelsen af kommissionen. I § 3 foreskrives særlige landvæsenskommissionsprotokoller, der autoriseres af amtmanden, og i § 11, at protokollen og akterne, så snart kendelsen er afsagt, uden ophold skal tilstilles amtmanden til opbevaring.

En nyskabelse ved 1858-loven er *overlandvæsenskommissionerne*, der indførtes som appelinstant for landvæsenskommissionernes afgørelser. De nærmere bestemmelser findes i lovens § 18 ff. Overlandvæsenskommissionerne havde i modsætning til landvæsenskommissionerne fast formand, som regel amtmanden, men det kunne også være »en anden i amtsrådsdistriktet eller dertil hørende købstæder bosat, af kongen beskikket fast formand«. De øvrige medlemmer, 3-4 landvæsenskommissærer evt. suppleret med en særlig teknisk sagkyndig, skulle for hver enkelt sag udpeges af indenrigsministeriet, til hvem anmodning om nedsættelse af en overlandvæsenskommission rettes. Overlandvæsenskommissionskendelser er endelige, men spørgsmålet om kommissionens kompetence kan indankes for højesteret. Med indførelsen af overlandvæsenskommissioner bortfaldt den tidligere mulighed for at appellere landvæsenskommissionsafgørelser til indenrigsministeriet. Overlandvæsenskommissionerne førte ikke særlige protokoller, men skulle ifølge lovens § 19 benytte de autoriserede landvæsenskommissionsprotokoller. Heraf fulgte i praksis, at også de tilhørende sager findes i amtsarkiverne uden at udgøre særlige grupper eller være udspecificeret i registraturerne. Undtagelser forekommer dog ved større sager, som f. eks. overlandvæsenskommissionssagerne vedr. Kolindsund 1933-40 i Randers amtsarkiv.⁵ Også en enkelt autoriseret overlandvæsenskommissionsprotokol findes, nemlig for Thisted amt⁶ for årene 1912-47. Den er autoriseret som overlandvæsenskommissionsprotokol af amtmanden 8. maj 1912, men under autorisationen er med blyant tilføjet: »(egentlig ikke lovligt, L. 30/12 1858 § 19, men praktisk; de andre Protokoller ude)«!

En let tilgængelig oversigt over, hvorledes arbejdet i praksis har formet sig, og hvilke emner kommissionerne på et givet tidspunkt har beskæftiget sig med, findes i den af assistent i indenrigsministeriet, cand. jur. Vitus Ingerslev i 1872 udgivne Haandbog for Landvæsenskommissærer. Bogens første afdeling handler om organisation og procedure, medens anden afdeling er helliget de enkelte klasser af landvæsenskommissionssager. Dette afsnit er opdelt i følgende kapitler: Vandløbs- og vandledningssager, anlæg af diger, borttagning af sten, ler, sand, grus og deslige fra forstranden, udskiftningssager, jords udlæggelse til skolelærere og jordemødre, fratagelse af jord fra bortfæstede bøndergårde, nedlæggelse af offentlige biveje, hegnssager, sandflugtsager samt inddæmnings- og udtørringssager.

5. Randers amtsarkiv B. 5—7544 til 7546 A.

6. Thisted amtsarkiv B. 2—6453.

Loven om landvæsensretter fra 1949 danner på mange punkter et naturligt skel, og da der kun er foretaget ganske enkelte afleveringer af sager yngre end dette år, vil det være naturligt at stoppe op og betragte det materiale, der på landsarkivet i Viborg findes til belysning af landvæsenskommissionernes virke.

Både fra tiden før og efter 1858-lovens ikrafttræden vil der i alle de jyske amtsarkiver kunne findes rækker af pakkesager vedr. landvæsenskommissionernes virke både i forbindelse med udskiftningen og i forbindelse med deres andre gøremål. Som hovedregel kan siges, at de går tilbage til slutningen af 1770erne eller 1780erne. Titleerne på disse pakkesager er imidlertid ret forskellige, og de er langt fra altid betegnet som dokumenter til landvæsenskommissioner, protokoller, eller beskrivelser af landvæsenskommissionsforretninger, som tilfældet er med nogle pakker i Ålborg amtsarkiv.⁷ Mange af disse sager er blot betegnet som f. eks. udskiftningssager vedr. det og det sogn eller det og det herred, men når dette blot dækker indholdet, må det fra et benyttersynspunkt siges at være nogenlunde tilfredsstillende. Således er forholdet f. eks. i Skanderborg—Aakjær amtsarkiv.⁸ Lidt mere besværligt er det for brugeren, når sådanne sager gemmer sig blandt journalsagerne, idet læsesalens registraturer kun i de færreste tilfælde oplyser, hvad der gemmer sig bag journalens litra. Indtil der bliver rådet bod herpå, kan det være nødvendigt at rekvirere adskillige bind og pakker ind på læsesalen for at forvisse sig om, hvor det eftersøgte materiale findes. I Skanderborg amt f. eks. findes for perioden 1824 ff hegns- og vandledningssager⁹ under journalsager gruppe L og udskiftning, udparcellering og landvæsenssager¹⁰ under gruppe M, men efter sammenlægningen med Århus amt (B6B) skal de søges under gruppe J. I Ringkøbing (B8) og Ribe (B9) amter er det journalgruppe L, der indeholder landvæsenssagerne. Er man først klar over systemet og kender man nogenlunde datoen for kommissionens nedsættelse, vil man dog som regel ved hjælp af amtets journaler kunne finde frem til sagerne. Set fra et arkivmæssigt og administrationshistorisk synspunkt er det også rigtigst at fastholde embedets eget ordningssystem.

Selv om der ofte i pakkesagerne findes bekræftede afskrifter af landvæsenskommissionskendelserne, må landvæsenskommissionspro-

7. Ålborg amtsarkiv B. 3—1688 til 1691.

8. Skanderborg—Aakjær amtsarkiv B. 5. C. —232 til 234.

9. Skanderborg amtsarkiv B. 6. A.—400 til 403.

10. smsts. B. 6. A. 404 til 427.

tokollerne naturligt betragtes som de vigtigste arkivalier. Den ældste bevarede protokol er fra Dueholm-Ørum-Vestervig amter og indledes med kommissionsmøde 30. nov. 1768 i Nykøbing Mors i anledning af en klage over tiendeforholdene fra 6 sogne på Mors. Denne protokol var i brug indtil 1789.¹¹ Fra Lundenæs-Bøvling amter findes en protokol fra 1778,¹² Koldinghus fra 1782,¹³ Skivehus 1788,¹⁴ Hald 1789,¹⁵ Århus stiftamt 1790,¹⁶ Randers 1790,¹⁷ Ålborghus med flere amter, en enkelt protokol over Vendsyssel 1790¹⁸ ellers først fra Ålborg amt 1794 ff¹⁹ og endelig Ribe amt fra 1794.²⁰ For Hjørring amts vedkommende er protokollerne først bevaret fra 1845,²¹ men det skal bemærkes, at der her er bevaret sager tilbage til 1770'erne.²² Landvæsenskommissionsprotokollernes begyndelsesår synes således ikke at variere stort, men derimod er det meget forskelligt, hvor langt frem protokollerne er afleveret til landsarkivet. Da det imidlertid er arkivalier, der ofte stadig har deres administrative funktion, behøver man næppe at nære ængstelse for deres skæbne ved embederne. I forbindelse med 1858-loven synes der overalt at være indført nye protokoller. Nogle amter anskaffede særlige protokoller for hvert enkelt herred, således Viborg amt,²³ medens andre lod de samme protokoller cirkulere mellem herrederne, således Thisted amt, der i årene 1859-61 anskaffede 4 nye protokoller, som derefter tilsyneladende uden nogen form for system blev anvendt i de forskellige herreder, hvor der var brug for dem.²⁴ Da der ikke er nogen form for registre, kan benyttelsen være ret omstændelig. Som hovedregel har alle amterne afleveret protokoller frem til reformen i 1858 – den eneste undtagelse er Ribe amt, der kun har afleveret frem til 1824, sagerne fra Ribe amt er derimod afleveret frem til 1920. For de gamle landvæsenskom-

11. Dueholm, Ørum og Vestervig amtsarkiv B. 1. A.—190.

12. Lundenæs-Bøvling amtsarkiv B. 8—1143 til 1152.

13. Koldinghus amtsarkiv B. 6. C.—297.

14. Viborg amtsarkiv B. 4.—959.

15. Smst. B. 4.—954 og 955.

16. Århus stiftamtsarkiv B. 5. A.—528.

17. Randers amtsarkiv B. 5.—1354.

18. Ålborg stiftamtsarkiv B. O. D.—598.

19. Ålborg amtsarkiv B. 3.—1678.

20. Ribe amtsarkiv B. 9.—1274.

21. Hjørring amtsarkiv B. 1.—999.

22. Smst. B. 1.—1000 og 1001.

23. Viborg amtsarkiv B. 4.—6159 til 6171.

24. Thisted amtsarkiv B. 2.—6447 til 6449 og 6454.

missionsprotokoller, ialt ca. 30 bd., fra Ribe amt, samt sagerne efter 1920, har Ribe amts vandvæsen oprettet et særligt arkiv, hvor amtets embedsmænd véd, at de skal henvende sig. Dette kan måske være praktisk, men er næppe, set fra arkivvæsenets side, den helt rigtige løsning. De amter, der har afleveret protokoller længere frem end 1858 er Ålborg ca. 1920, Viborg 1940, Randers 1946 og Thisted 1953. Fra Århus amt er der i forbindelse med en aflevering fra et dommerembede afleveret spredte protokoller fra dette århundrede.²⁵

Det har ovenfor været antydet, at landvæsenskommissionernes arbejdsområde har været skiftende, og for at illustrere denne påstand er en række protokoller fra Thisted amt blevet gennemgået. Når dette amt er valgt, skyldes det, at der her findes en ubrudt række fra 1768–1953, og at omfanget af en enkelt kronologisk række ikke er helt afskrækkende. Undersøgelsen er koncentreret omkring de to herreder på Mors, men på grund af materialets beskaffenhed, som ovenfor er omtalt, har den ikke helt kunnet holde sig indenfor disse, medens på den anden side andre sager fra Mors ikke er blevet fundet ved gennemgangen. Der vil derfor ikke kunne laves statistiske beregninger på grundlag af materialet, ligesom man ved de øvrige slutninger må være sig materialets utilstrækkelighed, mangelfuldhed og uensartethed fuldt bevidst. De gennemgåede protokoller er Dueholm–Ørum–Vestervig amters landvæsenskommissionsprotokol 1768–89,²⁶ Dueholm amts protokol 1790–1859,²⁷ Thisted amts protokol 1859–1916²⁸ og landvæsenskommissionsprotokol for Vester Han herred 1917–18 og Morsø herreder 1920–1949.²⁹ Af disse rummer den første 56 sager (29 fra Dueholm amt), den anden 47, den tredje 43 + 4 overlandvæsenskommissionssager og den sidste 41 + 1 overlandvæsenskommissionssag. Der er således ialt tale om 187 sager, hvortil kommer de 5 overlandvæsenskommissionssager, der er suppleret med yderligere 9 sager fra Thisted amts overlandvæsenskommissionsprotokol 1912–1947.³⁰ Dette skulle være tilstrækkeligt til at give en vis fornemmelse af sagernes karakter.

En gruppe for sig udgør de ældste forretninger inden instruksen af

25. Landvæsenskommissionen for Århus amtsrådsreds 2. område, afleveret med Århus byrets 3. afdelings arkivalier. La. Vib. J. 1968 nr. 1213.

26. Dueholm, Ørum og Vestervig amtsarkiv B. 1. A.—190.

27. Thisted amtsarkiv B. 2.—957.

28. Smst. B. 2.—6447.

29. Smst. B. 2.—6451.

30. Smst. B. 2.—6453.

1777. Det drejer sig om ialt 5 sager, hvoraf de 4 synes fremkommet efter klager fra bønder over tiendeforhold og hoveri. Disse sager er fra årene 1768–69. Den 5. sag er fra 1776 og leder naturligt over til den følgende store hovedgruppe, da det drejer sig om en udskiftning foretaget på en selvejers forlangende. De følgende 30 år danner kommissionernes glansperiode med deres vigtigste bedrift i form af rådgivning, vejledning og mægling under udskiftningen. I de gennemgæede protokoller er der fra perioden 1778–1807 ialt 85 sager. Dette kildemateriale er imidlertid så kendt og udnyttet, at det ikke skal nærmere omtales. Af andre sager end udskiftningssager er der i hele dette tidsrum bogstavelig talt ikke nogen, der ikke på den ene eller anden måde er udløbere af disse. Der er tre sager om udlæg af jord til skoleholdere (1785 og to i 1804), en sag om tørvegravning 1787 og en vejsag 1791, og endelig igen en sag, der peger fremad, nemlig fra 1802 en klage over skadelig afdæmning af vand.

I den følgende periode, som regnes frem til 1858-loven, ses antallet af landvæsenskommissioner at falde meget kraftigt, og sagernes karakter er meget uensartet. Visse grupper synes dog at dominere, og dette gælder frem for nogen vandløbssagerne, det være sig opstemning af vand, oprensning af tilgroede hovedvandløb eller afledning af skadeligt vand. I forbindelse med disse vandløbssager findes et stort og værdifuldt materiale til møllernes historie. Da kommissionerne også skulle afgive skøn om mølletrang, findes der ligeledes adskilligt stof om opførelse af nye møller, også vindmøller, i hvilken anledning der som regel gives en redegørelse for det økonomiske grundlag for de allerede eksisterende møller. Dette materiale synes ikke at være kendt eller udnyttet efter fortjeneste. Af de øvrige sager fra denne periode skal blot nævnes, at forlig mellem fæstebønder og godsejere om hoveriets afløsning af en fast pengeafgift i to tilfælde er fundet omtalt (Dueholm og Højris godser).

I 1860erne og 70erne synes sagernes antal atter at tiltage, møllesagerne, der havde domineret i 1840erne og 50erne aftager ganske vist i tal, men til gengæld kommer fra begyndelsen af 1860erne i stadigt stigende antal landvindingssager i form af regulering af åløb, afvanding og inddæmning. Senere hen begynder Hedeselskabets navn at dukke op i projekterne. Fra tiden efter århundredeskiftet er problemet med kloakering af de voksende stationsbyer og andre bysamfund begyndt at dukke op i protokollerne, og noget senere igen kommer de meget omfattende sager om anlæggelse af vandværker og vandvindingsretten til byerne. Disse to grupper har i nærheden af de

store byer været helt dominerende, og er det for så vidt stadig. Da det gennemgående materiale er fra udpræget landdistrikt, spiller de ikke dér samme rolle. Fra 1920 og fremad er landvæsenskommissionerne på Mors hovedsagelig beskæftiget med efterprøvning af de lokale hegns- og vandsynsmænds kendelser, der er blevet appelleret dertil. Af lidt større sager findes et par expropriationer af jord til skolebygning og anlæggelse af idrætsplads samt om udvinding af kalk og mergel.

Gennemgangen af amtets overlandvæsenskommissionssager har ikke givet overraskende nye detaljer til billedet af kommissionernes virke. Også her kan man gøre den iagttagelse, at sagernes principielle betydning ikke altid svarer til deres volumen.

Som det ses af ovenstående hører landvæsenskommissionsarkiverne til den ikke helt lille gruppe arkiver, der til trods for en uforandret rygtitel fuldstændig skifter karakter og indhold. Det kan den udefra kommende benytter ikke på forhånd vide, og denne lille gennemgang er derfor tænkt som en første orientering om deres organisation og om, på hvilke spørgsmål deres arkivalier kan hjælpe med til at give svar. Der er for den, der skriver disse linjer, ikke tvivl om, at en sagkyndig historiker ved en detaljeret gennemgang og udnyttelse af dette materiale fra et større samlet område vil kunne trække væsentlige linjer i dette områdes udvikling gennem de sidste 150–200 år.

Som afslutning skal blot anføres nogle enkelte bemærkninger om forholdene efter 1949-loven, hvis officielle navn er Lov af 31.3.1949 om landvæsensretter.³¹ Loven behandler de tre instanser: landvæsensnævn, landvæsenskommissioner og overlandvæsenskommissioner. Landvæsensnævnene overtager vandsynsmændenes opgaver ved de private vandløb og sognevandløbene, og deres sager opbevares som bilag til de kommunale vandløbsbøger ved vedkommende kommunalbestyrelse. Kendelserne kan ankes til landvæsenskommissionerne.

Landvæsenskommissionernes område er som regel amtsråds kredsen, der dog kan deles. Som noget nyt indfører loven faste formænd, der udnævnes af landbrugsministeriet blandt områdets civildommere efter amtmandens indstilling. I øvrigt udnævnes af landbrugsministeriet et antal faste kommissærer, hvoraf to udpeges af amtmanden for hver enkelt sag. Begæring om nedsættelse af en landvæsenskommission rettes til formanden. Om landvæsenskommissionernes arkivalier hedder

31. En fuldstændig redegørelse for de af loven omhandlede forhold findes i Flemming Tolstrup: Landboret, 3. udg., Kbh. 1968, kapitel 3.

det i § 45, at formanden efter sagens afslutning skal tilstille vedkommende amt sagens akter tillige med en genpart af kendelsen til opbevaring. En genpart af kendelsen sendes ligeledes til landbrugsministeriet. Bestemmelserne uddybes i landbrugsministeriets cirkulære nr. 254 af 17. okt. 1949, hvori det også hedder, at der efter formandens bestemmelse kan føres en kendelses- eller forligsprotokol i løblade, der indbindes og autoriseres, men det kræves ikke. Det er helt i overensstemmelse med loven, når der i aktplanen fra 1967 for amterne findes en gruppe – 13 – til landvæsensretsarkivalier, og at den tilsvarende mangler i aktplanen for dommerembeder. Men det er et spørgsmål, om amterne, hvis historiske tilknytning til landvæsenskommissionerne er stærkere end den praktiske, har interesse i fortsat at fungere som magasin for landvæsenskommissionerne. Efter at der er udnævnt faste formænd, har det i praksis allerede vist sig, at der opstår »formandsarkiver«, der indeholder forhandlingsprotokoller, den i landbrugsministeriets cirkulære ligeledes anordnede sagfortegnelse med tilhørende læg for de enkelte sager med genparter af vigtigere papirer, og frem for alt originalkendelserne, evt. i en særlig protokol. Til disse arkivalier er der efter aktplanen ikke plads i dommerens embedsarkiv, og de står derfor gerne henne i et hjørne på loftet og omtales som »dommerens eget arkiv«. Et enkelt af disse er allerede indgået til arkivet. Dette formandsarkiv må efter de gældende regler anbringes som tillæg til amtsarkivet, men dette forekommer ikke set fra nogen af parternes side at være en ideel løsning. Især forekommer det særdeles uhensigtsmæssigt, at sagerne ikke forbliver samlet hos den arkivskabende myndighed, indtil de afleveres til landsarkivet.

Overlandvæsenskommissionerne udnævnes af landbrugsministeriet, formanden, der skal opfylde betingelserne for at kunne udnævnes til landsdommer, af kongen. Overlandvæsenskommissionerne er appelinstans for landvæsenskommissionerne, hvor disse er første instans. Landet er opdelt i 6 overlandvæsenskommissionsområder. Som eksempler kan nævnes 3. område, der omfatter Svendborg, Odense, Assens og Vejle amtsråds kredse samt 4. område med Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder og Ribe amtsråds kredse. Om overlandvæsenskommissionernes arkivalier gælder de samme regler som for landvæsenskommissionerne, hvilket vil medføre en adspaltelse af sagerne. Som ved landvæsenskommissionerne forekommer den eneste sagligt rigtige løsning at være formandsarkiver som en bestanddel af det af ham beklædte dommerembedes arkiv, evt. helt selvstændige formands-

arkiver. Hvordan man så til sin tid, når disse arkiver skal afleveres til landsarkiverne, indbyrdes vil fordele disse, skal der ikke her tages stilling til.

Orientering

Anders Bæksted: Danske indskrifter. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. København 1967. 112 sider, 66 fig., favørpris 24,20 kr. indb. (bogladepris 35,20).

Til D.H.F.s større fortjenester hører foreningens håndbogsserie, som nu gentagne gange i de senere år har givet en bredere læserkreds adgang til lidet dyrkede felter indenfor den historiske videnskab. Museumsinspektør, dr. phil. Anders Bæksteds »Danske Indskrifter« er efterretninger om en videnskabelig disciplin, som endnu er i færd med at strukturere sig. I forordet omtaler forfatteren sin bog som »et beskedent forsøg på en foreløbig indledning til studiet af Danmarks indskrifter«; for hvis vi undtager de velpublicerede runeindskrifter, er der endnu en pioneropgave at løse, inden der er tilvejebragt en dansk epigrafik, dækkende perioden fra middelalderen og op til vore dage.

Det var under indtryk af et voksende behov for en sådan, at Nationalmuseet i april 1959 oprettede et epigrafisk laboratorium med Anders Bæksted som leder. Trods de gennem mere end tre århundreder foretagne indsamlinger af dansk indskriftmateriale, har det været det nyoprettede laboratoriums opgave at iværksætte en systematisk, landsomfattende registrering af det samlede materiale. Endnu er dette arbejde ikke afsluttet. Først når et tilstrækkeligt repræsentativt materiale er tilvejebragt, vil man, skriver forfatteren, kunne foretage de næste skridt i den epigrafiske bearbejdning, de indledende skrift-historiske undersøgelser, opstillingen af en kronologisk typologi, registreringen af formel-, ord- og navneforekomster, af personalia m.v. Læseren vil – ihukommende den beskedne præsentation af bogen i forordet – let indse, at der er lang vej igen. Alligevel er der ingen tvivl om, at de i bogen fremlagte resultater har skabt både interesse og respekt for arbejdet med danske indskrifter. Desværre skulle den blive forfatterens sidste. Anders Bæksted døde i 1968.

Efter et indledende afsnit om den epigrafiske videnskab i Europa og herhjemme, målene og midlerne, følger en kronologisk opbygget gennemgang af eksempler fra det danske indskriftmateriale. Hovedvægten er lagt på den typologiske udvikling, som her har et andet fodslag, end indenfor den almindelige skrift. Teksteksemplerne er bagest i bogen afbildet med ypperlige illustrationer, udvalgte efter et pædagogisk skøn, så at fotografier flere steder er blevet vraget til

fordel for læseligere tegninger el. lign. Bæksted rubricerer indskriftene i fire hovedgrupper: Majuskler (romanske og gotiske, indtil o. 1400), minuskler (o. 1350–1550), ældre renæssanceindskrifter (o. 1500–1600) og yngre indskrifter. Bogens efterskrift er en letforståelig, kortfattet vejledning til læsningen, tolkningen og indsamlingen af indskrifter.

I betragtning af det middelalderlige materiales ringe omfang sammenlignet med de talrige, bevarede efterreformatoriske og yngre indskrifter udmærker de middelalderlige teksteksemplarer sig ved forholdsvis stærkere repræsentation og tilsyneladende sikrere typologi. Til de efterreformatoriske indskrifter er der viet 30 siders omtale og 29 illustrationer, medens alene majusklerne får 37 siders omtale og 23 afbildninger. Fordelingen af stoffet røber gælden til hjemlige forgængere som Løffler, Nørlund og Mackeprang, til tyskeren Konrad F. Bauer og til svenskeren Sölve Gardell, hvis epigrafiske og tilløb til epigrafiske arbejder samler sig om det middelalderlige stof. Epigrafikken er en fortidsorienteret videnskab. I et hjertesuk (på side 77) beklager Bæksted, at studiet af vort eftermiddelalderlige indskriftmateriale stort set er forsømt. For egen regning kan læseren tilføje, at det er her, registreringsarbejdet må sætte ind; det er her, det omfangsrige, typologisk heterogene og lidet kendte materiale findes. Medens omfanget af det til dato bevarede, middelalderlige materiale må anses som temmelig statisk, sker der stadige tab af yngre indskrifter ved slid, erosion og kassation. Nye indskrifter kommer daglig til. Vi er her inde på problematikken m.h.t. indsamlingens afgrænsning og beherskelsen af materialet, som Bæksted ikke vier mange ord. I vore skilte-rige tider bør epigrafikeren også søge emner uden for museumsgenstandenes, kirkegårdenes og de offentlige bygningers indskrifter.

Bæksteds inspirerende bog meddeler sig til alle læsere. Men det er vist hans opfattelse, at epigrafikken er en syssel for specialisten, og at den aldrig kan blive egentlig populærvidenskab (s. 18). Problemer som de ovenanførte leder imidlertid til spørgsmålet, om ikke dansk epigrafik var tjent med en indsats på det organisatoriske plan, eventuelt i samarbejde med vore talrige lokalhistoriske samfund. Den interesse, Bæksteds bog fortjener, bør kunne udnyttes. Den detailforskende nøjagtighed, som fordres af epigrafikeren under indsamlingsarbejdet er ikke forbeholdt »fagfolk«. Mon ikke for eks. en stenhugger, en skiltemaler, designer eller reklamemand sammen med videnskabsmanden kunne forene epigrafisk interesse og faglig kunnen

i registreringen af vore nyere og nyeste indskrifter? Opgaven bør ikke i fremtiden bero hos en enkelt person.

Michael Hertz.

Manuskripter og arkivalier i danske samlinger. Udgivet af Udvalget til registrering af manuskripter og arkivalier ved Helle Linde og Anker Olsen. Dansk historisk Fællesforening. 1968. 144 sider, favørpris 27 kr. indb. (bogladepris 40,50).

I de sidste år har Dansk historisk Fællesforening udgivet mange nyttige håndbøger. Til disse føjer sig nu denne oversigt, der er resultatet af tolv års arbejde. Den omfatter i alt 251 samlinger opstillet topografisk med Storkøbenhavn i spidsen. Hovedstadsområdet omfatter også Københavns amt og en del af Roskilde amt. Derefter følger Roskilde amtsrådsreds, de resterende amter og til sidst Færøerne og Sydslesvig, mens Grønland ikke er medtaget.

Det er en af den slags publikationer, der er forældet, allerede før den udkommer. Det gælder dog ikke alene telefonnumre og adresser, men også samlingernes antal og indhold. Ikke alle har været så forudseende som Rigsarkivet, der blandt publikationerne anfører Vejledende Arkivregistraturer I–XV, selv om de to sidste numre endnu den dag i dag ikke er udkommet, og man henviser da endog til XIV (München-samlingen) med trykkeåret 1968. De fleste andre er dog bagefter. Det kan man blandt andet se ved at undersøge afleveringerne til Rigsarkivet. Fra Hærens Arkiv (nr. 4) har Rigsarkivet modtaget Krigsministeriets arkiv frem til 1914, men dette er rigtignok sket så sent som 1968. Af andre institutioner, der i mellemtiden har afleveret til Rigsarkivet, kan nævnes Institut for dansk Kirkehistorie (nr. 60), der allerede 1965 har afgivet store dele af de i oversigten anførte arkivalier, deriblandt foruden en række præstearkiver arkiverne fra Menighedskonventet af 1891 og Theologisk Samfund (Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1961–1965, 1968, s. 209 ff.). Da oversigten sætter grænsen ved ca. 1966, har den heller ikke fået alle de lokalhistoriske samlinger og arkiver med, der er oprettet siden. Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver, der ved udgangen af 1966 havde 46 aktive medlemmer, har i de forløbne to år fået en snes nye medlemmer, deriblandt byhistoriske arkiver i Korsør og Kolding, lokalhistoriske arkiver for Sorø og omegn og for Faxe, Jernbanehistorisk Selskab i Lejre samt flere andre lignende institutioner, af hvilke enkelte har eksisteret før 1966.

På den ene side favner oversigten vidt, idet den medtager også private autografsamlinger (f. eks. nr. 112) og adskillige biblioteker, hvor der ikke findes egentlige manuskripter og arkivalier, men blot avisudklipsamlinger, ofte suppleret med lokalbibliografisk kartotek (f. eks. nr. 80, 84, 99, 144, 168, 182, 222 m.fl.). På den anden side mangler man godsarkiverne, hvilket undskyldes med, at besvarelsene har været så ufuldstændige, at man ikke har fundet det forsvarligt at medtage oversigter over godsarkiverne. Men man savner dem alligevel, og det havde vel været muligt i det mindste at give en fornemmelse af, hvad disse arkiver indeholder, navnlig af ældre materiale. Og når en række ministerielle kontorer og statsinstitutioner er medtaget, havde det måske også været på sin plads at nævne institutioner som Danmarks Nationalbank og måske også Carlsberg og Tuborg, som hænger om deres gamle arkivalier tilbage til oprettelsen, og hvor man også kan finde andet end selve administrationsarkivalier.

Det er uhyre vanskeligt at redigere en sådan oversigt, navnlig når det gælder en koordination af de mangfoldige mere eller mindre betydelige oplysninger. Oplysninger om visse mindre samlinger havde sikkert kunnet tåle en større stramning. Det er måske nok af betydning for Nordfyns Museum (nr. 148), men næppe for danske historikere, at museet blandt sine samlinger tæller en »Genpart af pkt. III i frk. Christine Reimers testamente«. Ligeledes synes den flittige optælling af bindebrev i de forskellige museer overflødig. Andre oplysninger er ikke formuleret således, at de kan bruges. »Et pergamentskøde fra Nakskov 1642« (nr. 193) siger ikke ret meget og lyder snarere som en oplysning om en raritet. Hvis man endelig ville tage dette gamle skøde med, kunne man også oplyse ejerens navn – ellers kunne det falde ind under den ubestemmelige gruppe »enkelte ejendoms papirer« i samme museum, i øvrigt uden årstal.

Redaktørerne har også på andre punkter måske alt for slavisk fulgt spørgeskemaerne, skønt besvarelsene er af meget varierende kvalitet. For de store samlingers vedkommende har man ikke altid fået det væsentligste med. Her kan man også som regel henvise til den trykte litteratur, men det havde måske alligevel været værd at bemærke, at f.eks. Nationalmuseet tillige har privatarkiverne fra flere berømte museums mænd, bl.a. fra C. J. Thomsen og J. J. A. Worsaae, og adskillige store samlinger, navnlig Vedel Simonsens, i det mindste i det omfang, som Johan Hvidtfeldt har medtaget i »Håndbog for danske lokalhistorikere«. Når Hans Majestæt Kongens Håndbibliotek (nr. 41) erklærer, at »der findes ikke arkivalier«, må denne formulering

anses for at være alt for kategorisk. I håndskriftsamlingen findes adskillige numre, som normalt ville falde ind under denne betegnelse, således Christian 8.s regnskabsbog og forskellige indberetninger til kongen om rejser o.l.

Oversigten er lærerig, ikke mindst med hensyn til oplysning om arkivindsamlingsprincipper eller mangelen på sådanne. Man kunne ønske, at de forskellige institutioner havde tid til at kaste et blik på indholdet af andre lokale samlinger – en smule koordination synes påkrævet. Det forekommer umiddelbart urimeligt, at både Roskilde Museum og Roskilde Bibliotek har arkivalier fra byens skydeselskab 1790–1883 og ligeledes fra skomagerlavet. Selv om det kan være svært at give afkald på det erhvervede, kunne der med en smule god vilje og smidighed laves adskillige byttehandler, som ville være til gavn for begge parter, for ikke at tale om eventuelle benyttere. Det er imidlertid rigtigt, at mange af disse institutioner har modtaget arkivalier og manuskripter, som måske umiddelbart slet ikke hører ind under deres samleområde, blot for at redde dem fra undergang, og derved har de mangan en gang gjort en god gerning. Andre gange har lokale personligheder selv testamenteret deres arkiver til hjembyens bibliotek eller museum. Her kommer denne oversigt til sin ret, navnlig når det drejer sig om mere landskendte personligheder. Det er således rart at vide, at politikeren Peter Sabroes arkiv findes i Købstadmuseet »Den gamle By« i Århus og folketingsmand J. S. Vanggaards papirer og breve i Centralbiblioteket i Hjørring. Således kan selv ret små samlinger somme tider indeholde materiale, som har interesse langt ud over de snævre lokale rammer, og på dette punkt kommer oversigten alle historikere til hjælp. Mange har haft det indtryk, at manuskripter og arkivalier i Danmark var samlet i Det kgl. Bibliotek og i Rigsarkivet med landsarkiverne. Denne opfattelse bliver eftertrykkelig afkræftet, endog måske så grundigt, at de store samlinger stilles noget i skyggen af de mindre. Med denne oversigt i hånden kan man foretage en arkivrejse i Danmark, og den er både nyttig og praktisk. Men som alle håndbøger af denne art kræver den en jævnlig ajourføring. Med tiden vil den sikkert vokse både i betydning og omfang.

Vello Helk.

